

Kende Anna

„Értelmiségiként leszek roma és romaként leszek értelmiségi”

Vizsgálat roma egyetemisták életútjáról*

A roma identitás kérdései a társadalmi mobilitás kapcsán

2004 elején interjút készítettünk a Romaversitas Program¹ 20 diákjával. Az interjúalanyok valamely felsőoktatási intézmény hallgatói és egyúttal a Romaversitas Program résztvevői voltak.

Kutatásunknak az volt a célja, hogy megismerjük annak a generációnak az életútjában rejlő sajátosságokat, amelynek tagjai a jövő roma értelmiségét alkotják, akiknek a képzése során szerepet kap a romaság, és akik – ha egyelőre még kevesen vannak is – az előttük járó „nagy generációnál” nagyobb számban válnak értelmiségivé. Amikor ők főiskolára, egyetemre kerültek, már létezett egy olyan roma értelmiségi réteg, amely – sejtéseink szerint – döntően két utat követett. Az egyik választható út a többségbe való beolvadást jelentette. Ezáltal hiába szereztek diplomát, hiába tértek le a korábbiakban szinte elkerülhetetlen „cigány útról”, mégsem erősítették a romák társadalmi jelenlétét és súlyát, vagyis nem változtattak azon, hogy a romákat a többség sematikusan szegénynek és iskolázatlannak lássa. A másik lehetséges út pedig – ezzel ellentétesen – a politikai szerepvállalást, a roma értelmiségi öndefiníciót jelentette. Az általunk megkérdezett egyetemistákat éppen ez a második csoport nevezi a Romaversitas keretében.

Milyen életút áll a jövőbeli roma értelmiségiek mögött? Milyen küzdelmekkel kellett szembenézniük a többnyire első generációs, szegény, vidéki **falvakból**, kisvárosokból érkező roma fiataloknak az erősen cigányellenes attitűdökkel jellemezhető magyarországi közegben? Mit jelentett romának lenni a családi milióban, és mi változott ebben az egyetemig/főiskoláig vezető úton? Mit jelentenek számukra a különböző csoporttagságok (roma, értelmiségi)? Kik gyakorolták a legnagyobb hatást az életútjukra? Ezekre a kérdésekre kerestünk választ, amikor mélyinterjúkat készítettünk roma egyetemistákkal.

Az interjúk alapján elsősorban azokat a pszichológiai-szociálpszichológiai dimenziókat kívántuk feltárni, amelyek szerepet játszanak a megkérdezettek személyiségének, önmagukról és közösségükről kialakított képének formálódásában. Az elemzés központi fogalma az identitás, esetünkben egyrészt a kisebbségi-etnikai identitás, amelynek vállalását a többségi társadalom jellemzően ellenséges attitűdje folyamatosan megkérdőjelezi, elutasítja, másrészt az értelmiségi identitás, amelyet viszont a társadalom magasra értékeli.

¹ A Romaversitas program – amelyre az első egyetemi/főiskolai évük után jelentkezhetnek roma fiatalok – ösztöndíjat nyújt a tanulmányok folytatásához, s a programban résztvevőknek szemináriumokat, tutori programot és nyelvtanfolyamot is szerveznek.

Az identitás klasszikus pszichológiai megközelítései megkülönböztetik az Én személyes és szociális összetevőit.² A szociális vonatkozás meghatározásakor elkerülhetetlen a Másik fogalmának tisztázása, az Én ugyanis a Másiktól való elkülönülés, a Másiktól való különbözés eredményeképp jön létre.³ A Másik azonban nemcsak a személyközi szinten kap jelentést, hanem a csoportok szintjén is. Az identitás alapjait jelentő folytonosságérzet és önbecsülés tehát nemcsak a Másik személytől való elkülönülést feltételezi, hanem a saját csoport – idegen csoport elkülönülést is, amely szociálpszichológiai magyarázatot kínál a csoportközi versengés jelenségének megértéséhez is. A csoportközi versengésnek és – ezzel összefüggésben – a hatalomhoz való egyenlőtlen hozzáférésnek az az eredménye, hogy egyes csoportok nagyobb szabadságot élveznek önmeghatározásukban, mint más csoportok, illetőleg egyes csoporttagságok az önbecsülést szolgálják, míg mások inkább kisebbségi érzéshez vezetnek. Ebben a folyamatban az Én olyan módon konstruálja meg a Másikat, hogy hozzájárul, mintegy igazolásul szolgál a Másikként definiált csoport elkülönítéséhez és kirekesztéséhez, azaz a többségi és kisebbségi csoportok közötti faji-etnikai különbség esetén a rasszizmushoz. „A rasszizmus a »hétköznapi« sztereotípiákra és attitűdökre épülő, a mindennapi nyelvhasználatban lehorgonyzott, de szervezett – a társadalom formális és informális intézményrendszerei által jóváhagyott – formája az identitásra irányuló fenyegetéseknek.”⁴

A kisebbségi lét, a diszkrimináció, a kulturális különbözőség, az anyagi depriváltság egy csoport számára külön-külön is az identitás fenyegetettségét eredményezheti, hiszen a csoport tagjainak nem biztosítja az autentikusság és a pozitív érzelem lehetőségét. Breakwell a fenyegetett identitásra adható reakciók strukturálásában a pszichológiai megküzdési módokat helyezi előtérbe.⁵ A megküzdés alapvetően három célra irányulhat: a fenyegetést generáló társas kontextus megváltoztatására, az egyén új társas pozícióba helyezésére, valamint az identitásstruktúrák revíziójára azzal a szándékkal, hogy a folytonosság, az elkülönültség és az önbecsülés identitásfolyamatai tovább működjenek. E célok érdekében az érintettek a legkülönbözőbb – intrapszichikus, személyközi és csoportközi – megküzdési stratégiákhoz folyamodhatnak, ilyen például az identitás tagadása, az asszimilációra törekvés, a fenyegetettség elfogadása, bizonyos kompromisszumos változtatások, az identitás tartalmának átértékelése, az izoláció, a beolvadás és végül a csoportos mozgalmi tevékenységben kifejtett aktivitás.

Természetesen a magyarországi romák kulturális, szociális és gazdasági szempontból is heterogén csoportját helytelen lenne lehetséges identitásstratégiáik szempontjából egységesnek tekinteni, az identitás fenyegetettsége azonban más-más mértékben és módon, de a többségi társadalom romákkal kapcsolatos attitűdjei miatt a csoport egészét érinti. A fenyegetett identitás fogalmából kiindulva a Romaversitas program és az abban való részvétel a megküzdés egyik lehetséges formája; Breakwell alapján egyfajta csoportközi megküzdésnek tekinthető, ahol a csoport tagjai számára a személyes identitás is újradefiniálódik. Ugyanakkor az identitásalapú szerveződés az elmúlt évtizedek identitáspolitikai törekvéseihez is sorolható, amely mint ilyen is befolyásolja a résztvevők személyes identitásstratégiáit.

² Erik H. Erikson: *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.

³ George H. Mead: *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat, 1973.

⁴ Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*, Budapest: Janus-Osiris, 2001, 74. old.

⁵ G. M. Breakwell: *Coping with Threatened Identities*, London, Meuthen, 1986.

Az identitás fenyegetettségét vagy a tág értelemben vett elnyomást – Iris Marion Young szerint⁶ – nem valamilyen önkényes hatalom kényszerítései miatt, hanem az elveiben jó szándékú társadalom mindennapi gyakorlatainak következményeként szenvedik el a kisebbségi csoportok tagjai. Még egy liberális alapelveken működő társadalomban is, amelyben explicit módon egyetlen csoport sincs kirekesztve a mindenkit megillető jogokból, vannak olyanok, akiknek bizonyos javakhoz való hozzáférése **korlátozott**, akiket naponta ismétlődő, gyakran tudattalanul működő társas interakciókban nyomnak el a **többségi** csoport tagjai. Ezáltal a megkülönböztetett, a szociálpszichológiai értelemben vett Másik csoport tagjai – etnikai kisebbségek, nők, a társadalmi hierarchia aljára rekedt szegények, testi és lelki betegségben szenvedők – képességeik fejlesztésének és gyakorlásának, valamint szükségleteik, gondolataik és érzelmeik kifejezésének folyamatos korlátozását szenvedik el. Ilyen alávetett csoportnak tekinthetők a magyarországi romák is.

Interjúalanyaink ahhoz a kisebbséghez tartoznak, amelyről számtalan kutatás bizonyította, hogy a magyar társadalomnak a leginkább kirekesztett, a legsúlyosabb előítéletekkel sújtott csoportja.⁷ Tudjuk persze, hogy a magyarországi romák marginalizált helyzete nem csak a faji előítéletekkel hozható összefüggésbe. Az elmúlt évszázadok történelme, a magyar társadalom szerkezete és az előző évtizedek olykor radikális gyorsasággal változó szociális-gazdasági feltételei nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi romák az ország legszegényebb csoportját alkossák. A mai roma generációknak azzal is szembe kell nézniük, hogy a szocializmus évtizedeiben más jelentése volt a szegénységnek, mint a rendszerváltás után: a magyarországi cigányok gazdasági-társadalmi státusa a többségi társadaloméhoz képest nem volt annyira alacsony, mint ma, és a cigányok többségét nem a leszakadás, hanem éppen a felzárkózás jellemezte.

Az általunk megismert életutak szempontjából tehát nemcsak a romákkal szembeni előítéletek, hanem a szegénység, az alacsony társadalmi státus is fontos tényező. bell hooks afroamerikai feminista író a „faj, osztály, nem” hármas együttes jelentőségére igyekszik ráirányítani a figyelmet, amikor azt hangsúlyozza, hogy a faji és nemi előítéletekkel kapcsolatos irodalom a közgondolkodás részévé vált, ugyanakkor viszont a szegénységről nem illik beszélni.⁸ A közvélekedés hajlamos arra, hogy a szegényeket magukat tekintse felelősnek **szegénységük** alakulásáért, és hogy a szegénységet a személy gyengeségével, alkalmatlanságával magyarázza. Nem véletlen, hogy a romákkal kapcsolatos előítéletekben a romák szegénységéről szóló tudás szorosan összefonódik olyan vélelmekkel, miszerint a cigányok kerülnek a munkát, lusták, kivonják magukat a társadalmilag hasznos tevékenységekből.

A vizsgált csoport a magyarországi romák csoportján belül speciális helyzetben van, miként speciális helyzetben van a fiatal értelmiségiek, főiskolások, egyetemisták között is. A csoport tagjainak társadalmi helyzetét a változás jellemzi, nevezhetnénk ezt a folyamatot társadalmi mobilitásnak is, de az új csoporttagság megszerzése nem jelenti a régi csoporttagság feladását. A Romaversitas lényege, hogy az értelmiségivé válás ne jelentse a roma identitástól való megválást, hanem egy új identitást hozzon létre: a roma

⁶ Iris Marion Young: *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, Princeton University Press, 1990.

⁷ Erős Ferenc – Fábián Zoltán: Jelentés a 2002. májusi véleménykutatás eredményeiről, Budapest, TÁRKI, 2002.

⁸ bell hooks: *Where We Stand: Class Matters*, New York, London, Routledge, 2000.

értelmiségi identitást. A „perifériáról származó vezető” lewini fogalma⁹ pontosan megragadja azt a fajta társadalmi mobilitást, amely a csoport tagjait jellemzi, Lewin azonban nem tartja elképzelhetőnek, hogy a **periférián maradt csoporttal** való azonosulás megmaradjon. Elmélete értelmében a mobilitás során az alacsonyabb státusú csoport tagjai átveszik a magasabb státusú csoportok értékeit, és ennek következtében a saját csoport leértékelődik. A határátlépés pillanata azonban ritkán problémamentes, mert még bizonytalan mind az elhagyott, mind a vágyott csoporttagság. A társadalmi mobilitás és a Romaversitas program célkitűzési között van még egy fontos különbség: míg az előbbi az egyén számára nyit utat, az utóbbi a csoport szintjén próbál kialakítani új identitást.

Mindennek fényében felmerülhet a kérdés: milyen konkrét körülmények és milyen megküzdési stratégiák segítették elő azt, hogy az általunk vizsgált csoport megmaradt, ill. igyekszik megmaradni romának, és leküzdötte, ill. igyekszik leküzdöni hátrányait.

Amikor a Romaversitas húsz hallgatójával készült interjúkat elemezzük, nemigen támaszkodhatunk hasonló kutatásokra. Ismereteink szerint nem készült még olyan vizsgálat, amely kifejezetten a fiatal, az értelmiségi lét küszöbén álló és a roma identitást tudatosan vállaló személyekre irányult volna. Előzményként megemlíthetjük azt a néhány szociológiai vizsgálatot, amely a sikeres romák körében folyt,¹⁰ vagy Diósi Ágnes roma nőkkel készült interjúkötetét,¹¹ és hasonló elvek szerint készült Vajda Rózának a jelen kötetben olvasható kutatási beszámolója is, amely a roma politikát befolyásoló véleményformálók körében készült interjúkat dolgozta fel.¹² Kutatásunkhoz hasonló kérdéseket boncolgat a Romaversitasszal kapcsolatban Szász Anna az *Esély* című folyóiratban megjelent tanulmányában.

Néhány adat a kutatásban részt vevő egyetemistákról

Mélyinterjú vizsgálatunkban 12 férfi és 8 nőhallgató vett részt.¹³ Nyolcan szociálpolitika, szociális munkás, szociálpedagógia vagy szociológia szakon tanulnak (őket az idézett interjúrészletek után „szocio-” szakosként jelöljük), öten művészeti egyetemen vagy művészeti szakon (művészeti szakos) és heten különböző nem szociális, nem művészeti területeken tanulnak (egyéb szakos), amelyek között szerepel nyelv, agrármenedzseri és pszichológia szak is. Nyolc diák 1980 előtt, tizenkettő 1980 után született. Ez az arány körülbelül egybeesik azzal, hogy hányan kerültek az egyetemre valamilyen kerülő úton, szakiskolai képzés, szakközépiskola, munka vagy éppen munkanélküliség után, **de mindenképpen úgy, hogy a továbbtanulás előtt több évig más tevékenységet folytattak, és nem tervezték a felsőfokú intézménybe történő jelentkezést (több esetben az érettségit sem)**. Az egyetemig vezető út kerülői mellett fontos adat, hogy három diák járta meg a korrekciós, kis létszámú vagy gyengébbeknek fenntartott osztályt. Az egyetem előtt nyolc fő került kapcsolatba olyan alapítvánnyal

⁹ Kurt Lewin: *Csoportdinamika*. Válogatás Kurt Lewin műveiből, Budapest, Gondolat, 1975.

¹⁰ Örkény Antal – Székelyi Mária: „Sikeres romák. Véletlen vagy követhető példa?”, *Dialógus*, 2001. 1. szám, 76–89. old.

¹¹ Diósi Ágnes: „Értelmiségi roma nők”, I–II., *Esély*, 1998. 5. szám, 6. szám.

¹² Vajda Róza: Integráció vagy etnopolitika? Stílusok és irányzatok a magyarországi roma politikában.

Lásd jelen kötet:

¹³ Az interjúkat Burka Viktória, Sátor Nóra, Szabó Katalin és Kende Anna készítette.

vagy intézménnyel, amely roma gyerekek továbbtanulását segíti elő (Kurt Lewin Alapítvány, Soros Alapítvány, valamint a Gandhi Gimnázium, ahol roma gyerekek tanulnak).

A vizsgálatban részt vevők többsége első generációs értelmiségi, de hárman már értelmiségi családba születtek. Ez utóbbiak közül ketten, valamint egy zenész családból származó diák budapestiek, a többi résztvevő vidéki, többségük falusi környezetből származik. A szülők nagyobb része szakmunkás végzettségű vagy érettségizett, 4 diák szüleinek 8 osztályos vagy alacsonyabb az iskolai végzettsége. Hárman vegyes (roma – nem roma) házasságból származnak, **az értelmiségi családok közül kettő is ide sorolható.** Kilencen romungro családból származnak (közülük egy kárpáti cigány családból, tehát beszéli a cigány nyelvet), egy diák beás, három oláh cigány és egy vegyes roma családból érkezett, hatan nem nevezték meg, vagy nem tudták, melyik roma csoportba tartozik a családjuk. Négyen beszélnek valamelyik cigány nyelven, hárman a lovári nyelvet, egy hallgató pedig a beás nyelvet beszéli. A részt vevők közül az oláh cigány származású diákok nem beszéltek magyarul óvodás- vagy iskoláskor előtt, a többi, saját nyelvét is beszélő diák mindig is jobban beszélt magyarul. A felmenők nyelve kapcsán hatan említették, hogy szüleik saját szüleikkel lovári nyelven, két esetben beás nyelven beszélnek otthon.

A diákok prototípusa tehát a következőképpen írható le: olyan magyar anyanyelvű első generációs értelmiségi, aki vidéki családból származik, és szülei középfokú vagy szakmunkás végzettségűek, **anyanyelve** magyar. Az interjúalanyok többsége megfelel ennek a típusnak. Vannak azonban különbségek is az interjúalanyok között: lényeges különbségnek tűnik, hogy egyenes úton jutott-e valaki a középiskolába és az egyetemre, vagy korábban más pályára készült. Jelentős különbség az is, hogy a Romaversitas volt-e az első, roma fiatalokat megcélzó alapítvány, amellyel kapcsolatba került, vagy sem. Ha ugyanis már volt korábban hasonló tapasztalata, az nagymértékben befolyásolhatta identitásának alakulását és az egyetemre vezető utat is. További lényeges különbség az interjúalanyok között, hogy elősegítette-e családi háttérük az iskolai előmenetelt vagy nem, és az is fontos szempont, hogy a család milyen identitásstratégiát követett (asszimilációra, integrációra törekedett, hagyományőrző volt, vagy a hagyományokkal szakítani igyekezett). Ezek az azonosságok és különbségek jelentik az interjúk elemzésének háttérét, ezek ismeretében értelmezhetők a családi háttérre, az iskolákra, az előítéletekkel való találkozásra, az identitásalakulásra és a roma értelmiségi létre vonatkozó vélemények.

Az interjúkat tartalomelemzéssel dolgoztuk fel. Ennek során az interjúrészletek tematikus szervezésével igyekeztünk rámutatni az adott jelenséggel kapcsolatos vélekedések mintázatára. Az interjúrészletek hivatottak bemutatni a vélemények sokféleségét, tematikus elrendezésük pedig rávilágít arra, hogy a vizsgálatunkban részt vett roma főiskolások/egyetemisták identitását milyen tényezők alakították. Az életútinterjúkban a szociológiai és demográfiai tények mellett minden egyes életszakasz kapcsán rákérdeztünk a lényeges pszichológiai történésekre is, ezzel csoportközi, interperszonális és személyes keretbe kívántuk helyezni az életút **eseményeit**.

Családi háttér

A családi háttér a szocioökonómiai státus, a nyelvi, kulturális identitás és az érzelmi légkör szempontjából vizsgáltuk.

A család anyagi helyzetére történő utalások a társadalmi státus szubjektív besorolását jelentik. Az interjúalanyok közül kilencen többé-kevésbé jónak és ugyanennyien kifejezetten szűkösnek vagy rossznak ítélték meg családjuk anyagi helyzetét. Többen említettek mélypontokat gazdasági helyzetük alakulásával kapcsolatban.

*Gyerekkoromban a „csé-lakásos” cigánytelepen nevelkedtem. Egy árvíz következtében az akkori cigánytelepet megszüntették, és újat hoztak létre, kábé hatéves koromig laktam ott, majd beköltöztünk a faluba egy szoba-konyhás lakásba, és ott nevelkedtem egészen 16 éves koromig. A víz az nem volt bent, azt hordtuk ismerőstől ballonokban, és édesanyám pár évvel később beköltötte, de csak az udvarba. **Hagyományos szén-, fatüzelésű kályhákban** fűtöttünk. Édesanyám az kertészetben dolgozott, miután ezt privatizálták, saját földet bérelt, amin paradicsomot, paprikát nevelt. Ebből éltünk meg elég sokáig. Majd utána, mikor volt Jugoszlávia egész területén az embargó, akkor üzemanyagot hordott. Így folyamatosan javult az anyagi helyzet, de ez a feketemunkáknak, az üzemanyag-csempészésnek volt köszönhető. Úgyhogy 16 éves koromban, mikor a szoba-konyhás lakásban laktunk, ami összedőlt egy újabb árvíz következtében, édesanyám akkor kezdett építkezni szocpol **segítségével**, és azóta egy háromszobás, tetőteres házban lakunk. (egyéb szakos férfi, 18. – a szám itt és a továbbiakban az interjú sorszámát jelöli)*

A legtöbb családban a szülőknek vagy legalább a szülők egyikének többé-kevésbé folyamatosan volt munkája, a munkanélküliség, az állandó nélkülözés csak a válaszolók kisebb hányadát érintette.

Nekünk már könnyebb volt, mert mi a létrának a felénél voltunk. Így nekünk nem kellett azért küszködni, hogy mindennap tudjunk fürödni, hogy legyen ebéd, hogy meg tudjuk szerezni a tankönyvre valót. Ilyenekért nekünk nem kellett megküzdeni. (művészeti szakos férfi, 2.)

Interjúalanyaink kisgyermekkorra a rendszerváltás előtti időszakra esett, többségük azonban ezután került középiskolába, ezután serdült fel. A visszaemlékezéseknek azt a részét, amely a rendszerváltás előttre és a kisgyermekkorra vonatkozik, érzékelhetően kevésbé itatták át a szegénységgel kapcsolatos utalások, tehát a beszámolók általában tárgyilagosak, és annak ellenére, hogy a szegénység egy-egy szélsőséges példáját is láthatjuk, nem jellemző a beszélőre az önsajnálát:

Édesanyám nagyon nehezen élt, ő is egy cigánytelepen élt, de neki még lakása sem volt, tehát egy ilyen nylonkunyhóban lakott két másik tesómmal együtt, és akkor utána, mikor férjhez ment, akkor került viszonylag normális körülmények közé. (szocio- szakos nő, 19.)

A ruházkodás meg étkezés az igazából nem volt probléma. De ez a kicentizett pénzbeosztás volt. Szegényen éltünk, mondhatom azt, de mindig megvolt az a minimál szükséglet, ami kellett. (szocio- szakos nő, 7.)

Nem túl rózsás körülmények közé születtem, ez azt jelenti, hogy nagy volt az egzisztenciális bizonytalanság. Mindig dolgozott az apám, 16 éves kora óta mindig dolgozott, de valahogy nem tudtunk zöld ágra vergődni anyagilag. Nagyon rossz anyagi körülmények voltak kezdetben – én arra nem emlékszem –, egy fűskamraszerű valamiben laktunk, Miskolc egy régi lakótelepén, aztán a papám egy furcsa ötlettől vezérelve ezt szétromboltatta, aztán kihívta az akkori tanács egyik képviselőjét, hogy nézzék meg, milyen áldatlan körülmények közt lakunk, akkor már, azt hiszem, két gyerekekkel, megszületett a húgom, és akkor kiutaltak nekünk egy lakást ideiglenesen a Szondi

telepen. A Szondi telep Miskolc külvárosi részében helyezkedik el, egy – azt hiszem – első világháborúban épült szoba-konyhás lakótelep, ahol kábé 60–40 százalékban éltek nem romák és romák, a nem romák voltak túlsúlyban, de ez egy nagyon jó közösség volt, ugyanis mindenki szegény volt egységesen, és a szegénység ezeket a különbségeket, hogy valaki roma vagy nem roma, ezeket így elmosta, tehát egyformán csoró volt mindenki, és soha nem is volt, nem is emlékszem arra, hogy lett volna konfliktus abból, hogy valaki roma. Nem volt ebből probléma. Ott egy szoba-konyhás lakásban éltünk. Ott hatan... hatan éltünk együtt, akkor már volt három húgom, voltam én, volt a mama, úgyszólván egy 25 négyzetméteres szobában voltunk hatan összezárva. Annak ellenére, hogy nem voltunk valami jól eleresztve anyagilag, nagyon szép gyerekkori emlényeim vannak... A panel nagy váltás volt, óriási különbség volt, nálunk nem volt fürdőszoba a Szondi telepen, lavórban fürdöttünk, tényleg ilyen balkáni nyomor, ami gyerekkoromban fel sem tűnt, nagyon romantikus nyomor volt. (szocio- szakos férfi, 8.)

Az anyagi helyzet megítélését elsősorban a közvetlen környezethez való viszonyítás határozta meg. A személyes életút során a szocioökonómiai státus objektív besorolásánál fontosabb szerepet játszik tehát a relatív depriváció vagy a sorsközösség megélése, talán részben ez áll a háttérben annak, hogy a szegénység ellenére kevesen érezték igazán problémának a szűkös anyagi lehetőségeket.

Nem mondom, hogy a cigányok hú de el vannak eresztve, de nem annyira szegények. Fizetéstől fizetésig kitart a pénzüik. Ha elmennek a boltba, akkor kapnak hitelt. Ezzel nem volt probléma. Vannak szegények, de őket szociális segéllyel támogatják. Igaz, hogy az is kevés, tudom, minden kevés, én azt nagyon jól tudom, de mondom, hogy én láttam olyan helyzeteket, és ez alapján azt tudom mondani, hogy nálunk nem olyan rossz a helyzet. (szocio- szakos nő, 5.)

A családból hozott identitás, kultúra és nyelv

A család identitásának, a roma közösséggel való azonosulás formájának többféle megnyilvánulásáról kérdeztük a résztvevőket. A családra jellemző identitásstratégiát elsősorban a család környezete, szűkebb közössége határozza meg. Ebből a szempontból teljesen heterogén kép rajzolódik ki: egyes családok hagyományosabb közösségben, mások a hagyományokkal szakító, asszimilálódott közegben, nem romák között élnek. A többségükben nem értelmiségi, vidéki és szegény családok olyan identitásstratégiát választottak, amelytől az adott közegben a gyermekek számára a legjobb boldogulást remélték. Ezt az identitásstratégiát a gyerekek utólag sokszor felülbírálták, jellemzően olyan irányban, amely az identitás tartalmának átértékelését, a kompromisszumokat és a csoportos mozgalmi tevékenységet jelentette, szemben a szülőkkel, akik számára ezek a lehetőségek nem fogalmazódtak meg.

A családi háttérben fellelhető tudatos asszimilációs törekvésnek – amely a tanulást támogató családok körében nagyon jellemző volt – legtöbbször a gyerekek számára nyújtható jobb jövő volt a célja, ez azonban nem állt közvetlen összefüggésben a családot körülvevő közösség identitásstratégiájával. Emellett az asszimilációs cél néha csakis mint tagadás jelent meg: hogy tehát a roma identitástól meg kell szabadulni, vagy legalább valamiképpen ellensúlyozni kell.

Mi nem laktunk romák között. Tehát a családom az roma, apám is meg anyám is, nyilván a nagycsalád is, de mondhatom azt, hogy a szüleim asszimilánsként neveltek engem. És mondhatom azt is, hogy nálunk romának lenni csak annyit jelentett, hogy az valami rossz, tehát valami olyan, amivel te szenvedni fogsz. Te mindig más leszel, neked mindig többet kell majd tanulnod, többet kell dolgoznod, hogy ugyanazt a bánásmódot kapd, mint a többiek. A családuk sem az a

tradicionális roma család... Apámék nagy szegénységben éltek. Ők ugyanúgy öten voltak, mint anyámék, de nagy nyomorban, hiába volt zenész a nagypapa ott is, ők nem tudtak annyi pénzt összehozni, éppen ezért apám sokkal jobban szégyelli azt, hogy ő roma. Benne sokszor érzem ezt az öngyűlöletet. Rajta nem látszik, hogy roma, és sokkal jobban felerősödött benne, hogy ő lehet más. Úgyhogy én nem igazán éltem roma környezetben. (egyéb szakos nő, 14.)

A bőrszínben mutatkozó másságról az interjúk többségében csak az előítéletek kapcsán beszéltek. Ugyanakkor az interjúk tanúsága szerint az asszimiláció szempontjából nagyon más helyzetben van az, akit megjelenése alapján a többség egyértelműen romaként azonosít, mint az, akit nem. A család asszimilációs törekvésében tehát megjelenik a bőrszín kérdése, vagyis az tud könnyebben asszimilálódni, a család annak jósol jobb jövőt, akin nem látszik, hogy roma.

A nagyapámnak az apja a kovács, aki cigányember, és nagyanyámnak az apja magyar ember volt, teljesen magyar ember. A nagyanyámnak az apja, őt már nem is ismertem, ő már akkor meghalt. És nagyanyám azt mondja, hogy rá hasonlítok, mert szóke cigány vagyok. Rajtam nem látszik. (művészeti szakos férfi, 17.)

Ezzel ellentétes az a jelenség, hogy a sötét bőrszínű a nem roma nevelőszülők és a család társadalmi pozíciója kompenzálni tudja a külvilág szemében.

Mikor az osztályomban össze kellett írni, hogy hány roma van, akkor a három helyett kettőt írtak be. És akkor megkérdeztük, hogy melyikünk a nem roma. Mert hogy mind a hárman olyan sötétek voltunk, tehát a bőrre gondolva, olyan sötét volt a bőrünk színe, hogy igazából nem tudtunk volna egymásra mutatni, hogy most te vagy a tejeskávésabb... És aztán persze az én nevemet mondták ki, és már akkor összeraktam, hogy azért, mert nem romák a nevelőszüleim, és azért, mert elismerik őket. (szocio- szakos nő, 19.)

A cigány nyelvet nem beszélő, asszimilálódó családok között gyakran csak az utolsó egy-két generáció szakított teljesen a nyelvvél, így ezekben a családokban az identitásnak még részét képezi az a tény, hogy a felmenők nem magyarul beszéltek.

Magyarul beszéltünk otthon, ez nem is volt kérdés, mert ez annyira egyértelmű volt, hogy a gyerekeknek meg kell tanulni magyarul, iskolában ezt használják. Édesapám beás cigány volt, anyukám meg beás és oláh meg romungro, tehát mindenféle, és nem volt közöttük közös nyelv. Anyukám beszélt többféle nyelvet is. A saját szüleikkel beás nyelven beszéltek. Ez az, ami összekötötte egyébként a nagycsaláddal a szülőket.” (szocio- szakos férfi, 4.)

Anyámnak az apja még beszélt, beszélte a romanit, de hogy már nem tanította meg anyáméknak sem, mert hogy erre nem lesz szükségetek. (egyéb szakos nő, 14.)

Nem minden interjúalanyunk rendelkezett letisztult képpel a család identitásstruktúrájára vonatkozóan. Ez nem azzal függött össze, hogy milyen volt az adott család viszonya a kulturális hagyományokhoz, hogy ismeri, használja-e valamelyik cigány nyelvet vagy sem. Ezekben az esetekben inkább arról van szó, hogy az identitásmeghatározásban a család nem játssza az ágens szerepét. Számukra az integráció, vagyis a társadalomba való beilleszkedés a cigány identitás megőrzése mellett nem lehetett reális cél, hiszen az élet olyan problémákkal (szegénység, előítéletek, szegregáció) állította szembe őket, amelyek közepette az identitás megőrzésére nem volt motiváció, az asszimilációra pedig nem volt lehetőség. Ezt fogalmazza meg egyik interjúalanyunk is, amikor arról beszél, hogy

Nem az a baj alapvetően, hogy egy roma roma, hanem a szegénység kultúrája nem engedi azt, hogy egy roma ember ember maradjon. (szocio- szakos nő, 19.)

Ezeknél a családoknál marad leginkább homályban a család identitásstratégiája, ugyanis itt olyan kényszerpályáról van szó, amelyben az identitás meghatározása nem saját választáson, hanem a külvilág besorolásán alapul.¹⁴ Az identitásstratégiákban felismerhető izoláció és tagadás egyike sem tekinthető sikeres megküzdési stratégiának, mert nem hoz megoldást az identitás fenyegetettségére.¹⁵

Romungrók vagyunk-e? Nem tudom. Cigányok. Anyám beszél cigányul, apám is tud. (egyéb szakos férfi, 10.)

Az anyáméknál is volt valami zenei vonatkozás. Ez egy kicsit bonyolult. Nem beszélünk nyelvet, csak magyart. Nem beszéljük a lovárit meg a beást. Az anyukám nagymamája, azt hiszem, oláh cigány. Tehát feltételezem, hogy tudott beszélni. Anyám anyjáról nem sokat tudok, ott is az egyik nagymamám oláh, a másik talán zenész családból származik... Igazából nincs identitása énszerintem egy roma embernek. Egyik irányba sem tud elmozdulni, mert magyar vagyok, magyar történelmet tanultam, magyarul beszélek, magyar identitást kaptam otthon is, és ugyanúgy a roma is benne van. (művészeti szakos férfi, 13.)

A családok egy része viszont tudatos integrációs identitásstratégiát követ, amely az egyéni életutakra lefordítva többnyire azt jelenti, hogy a roma identitás felvállalása, a kultúra és a nyelv megőrzése nem lehet akadály a társadalomba való betagozódásnak, a sikeres életpályának. Ez azonban az egyes konkrét családok számára másképp és másképp jelenhet meg: néhány interjúalanyunk a család roma identitásáról nem tudott többet mondani, mint hogy „tudjuk, hogy romák vagyunk, ezt vállaljuk is”. A háttérben tehát különböző tartalmakkal telik meg a roma identitás, és egy-egy hagyományokat nem őrző, nyelvet nem beszélő családnak nehéz megragadnia a romaság stigmától függetlenített tartalmát.

Nem volt úgy kimondva soha, de nem volt ez kérdés, hogy nem tudom, hogy roma vagyok. De igazából nem vonzott a zenéjük, és mivel édesapám elvált anyámtól, meg az ő családja nem is ez az autentikus cigány. Városi cigányok ezek. Se népdal, se semmi. Aztán anyával laktam (aki nem cigány), az ő testvéreivel találkoztam... Én ezt már ugyanúgy látom, mint akármelyik más ember, én ebben soha nem éltem, soha nem is láttam ilyet, ezeket a tévéből szedem, és nem tudom, hogy milyen a valóságos helyzet. (művészeti szakos férfi, 2.)

Lényegesen könnyebb helyzetben vannak azok a családok, amelyekben él valamelyik cigány nyelv, vagy fennmaradtak bizonyos hagyományok, amelyek konkrét tartalommal töltik meg a roma identitást.

Mi romungrók vagyunk, de azon kevesek közé tartozunk, akik még beszélik a nyelvet. Még a gyerekek is beszélnek, tehát ez hagyomány. A régi időkre emlékezés elő szokta hozni a cigány nyelv használatát, egyébként már nem jellemző. És ezt nagyon sajnálom, mert el fog halni a nyelv... Érdekes volt, hogy a nagypapám például úgy volt – az anyuék hatan voltak testvérek, három fiú, három lány –, és a nagypapám a lányokkal mindig magyarul beszélt, de a fiúkkal kivétel nélkül

¹⁴ Hilde Lindemann Nelson: The Narrative Construction of Personal Identities; Identities Damaged to Order. In *Damaged Identities, Narrative Repair*, Ithaca: Cornell U. P., 2001, 69–149. old.

¹⁵ Breakwell: Coping with Threatened Identities, i. m.

mindig cigányul. A fiúkhöz mindig cigányul beszélt. És velünk, unokákkal is magyarul beszélt, ellenben mikor mesét mondott, akkor cigányul mesélt. (szocio- szakos nő, 5.)

Olyan roma családban élek, ahol a hagyományok nem annyira megkövültek, mint máshol, hogy na most karácsony van, és akkor mit tudom én, mit csinálunk, de azért élnek. Nem kényszerítettek rá. Az édesanyám abszolút nem. Tehát ugyanúgy élünk, mint egy szegényebb magyar család, csak annyi, hogy beásul beszélünk otthon. (egyéb szakos férfi, 15.)

Nálunk soha nem volt kérdés, hogy romák vagyunk. Nálunk buli volt mindig, és olyan bulik voltak, hogy ehhez hozzátartoznak. Akkoriban még nagyon ment ez a RAP zene, arra buliztunk, anyuék meg ezt a bangós vonalat követték, és arra buliztak. Ilyen szinten volt jelen, de igazából soha nem beszélünk róla, ez olyan természetes volt. (művészeti szakos férfi, 2.)

A zenész családoknál nem kulcskérdés a nyelvi kultúra, hiszen e nélkül is lehet hagyományörző egy család. Mintánkba azonban kevés olyan zenész család került, ahol maga a zene is megmaradt mint hagyomány, arról nem is beszélve, hogy a megkérdezett diákok közül összesen egy tanul zenei szakon.

Zenész család sarja vagyok. Rumungro szüleim is zenészek. Apukám édesapja cimbalmos volt, édesanyám édesapja bőgős volt. Egy fiútestvére volt édesanyámnak, csellóművész volt. Apukámnak pedig a fiútestvérei szintén zenészek, apukám klarinétos. Ő bejárta a világot a cigányzenével, a magyar nótákkal... Már több generáció óta nem beszéljük a cigány nyelvet. Nem is igazán beszélnek arról, hogy volt-e nyelv. (szocio- szakos nő, 7.)

Nagyapám egy magyar zenész cigány. Ő primás volt. Nagyon jó zenész. Híres is volt országszerte, járt az országot. Miskolcon volt egy étterem, ami a törzshelye volt. (művészeti szakos férfi, 17.)

A család érzelmi légköre

Az otthoni légkörre való visszaemlékezések, a család érzelmi szempontból történő megítélése természetesen nagyon vegyes képet mutat. A csoport e téren csak abból a szempontból tekinthető speciálisnak, hogy többnyire marginális helyzetből feltörekvő családokról van szó, ahol a kisebbségi lét, a szegénység hol nagyon erős egységet kovácsolt a családokból a környezettel szemben, hol éppen szétforgácsolta őket. A válások **aránylag** magas száma (öt diák szülei váltak el) arra mutat, hogy gyakran fordult elő az utóbbi is. Bár a családi körülmények nem tekinthetők mindenhol teljesen rendezettnek (több esetben fordult elő például, hogy a biológiai apa nem vett részt a gyermek felnevelésében), 19 diák mögött mégis biztos családi bázis áll, még ha ez nem teljes vagy az eredeti biológiai szülőkből álló család is. Mindössze egy diák nőtt fel állami gondozásban és nevelőszülőknél.

11-12 éves lehettem, amikor elkezdődött egy ilyen válási folyamat. Ez 94-ig tartott, aztán éppen a nyolcadiknál három évig laktunk a nagyszüleimnél igen viszontagságos körülmények között, mert úgy heten vagy nyolcan voltunk egy negyven négyzetméteres lakásban. Szóval nagyon kis hely jutott egy emberre, és ezért akkor úgy döntöttek szüleim, hogy megpróbálják még egyszer miattunk, mert hogy én meg akkor nyolcadikba mentem, és érezték, hogy ez fontos dolog, meg a húgom is ott volt, már ő is egy évvel alattam járt, és akkor újra összeköltöztek, és azóta együtt vannak. Nincs probléma. (szocio- szakos férfi, 4.)

Egy darabig az édesapámnak a szüleinél éltünk. Ez nagyon pici hely volt, és nem volt közművésítve. Ott voltunk egy darabig, volt egy-két veszekedés a szüleim és a nagyszüleim között.

Aztán vettünk egy házat, és akkor ott jól éltünk egy darabig, csak a szüleim nem jöttek ki egymással. Összevesztek, elváltak. (egyéb szakos férfi, 15.)

„Volt szeretetteljes hangulat. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy nem. Volt ilyen. De azért amikor apám ivott, akkor feszültség volt. (művészeti szakos férfi, 17.)

A szülőkkel és elsősorban az anyával való jó viszony a családi légkörtől függetlenül gyakorlatilag minden interjúalanyunkra igaz. A szoros családi köteléknek köszönhető az is, hogy sokan szüleiket (fiatal) felnőtteként is példaképnek, mércének tartják életük fontos döntéseinél.

„Anyukámnak nyolc általánosa volt, szerintem fontos az én szempontomból, hogy az anyukám elkezdte a középiskolát, egyedüli volt akkoriban, akit cigány lányt felvettek, de amikor én születtem – ez volt 16 éves korában –, akkor ott kellett hagynia. ... Az én anyukám nem végzett középiskolát, nem végzett egyetemet, főiskolát, de szoktam mondani, hogy tanulhatok bármennyit, nem leszek intelligensebb, mint ő. Tehát attól, hogy nyolc osztálya van, még értelmiségiként tud viselkedni és gondolkodni is a dolgokról. (szocio- szakos nő, 9.)

Iskola, tanulás, példaképek

Az interjúk során kirajzolódó életutakban a továbbtanulás szempontjából a legkülönbözőbb szülői magatartásformákkal találkozunk. Leggyakrabban a család segítségével, elvi vagy anyagi támogatásával tanultak tovább, néhány esetben azonban a család ellenében, két esetben pedig a család semleges hozzáállása mellett folytatta felsőbb tanulmányait a megkérdezett. Bár a második generációs értelmiségiek esetében a továbbtanulás kérdése mindig is evidens volt a szülők és a gyerekek számára, úgy láttuk, a nem értelmiségi családokban nem a szülők végzettsége volt a leginkább meghatározó abban, hogy a gyerek milyen úton jutott el az egyetemig.

A család ellenében meghozott döntések alapvetően azzal állnak összefüggésben, hogy a szülők nem láttak perspektívát gyermekük továbbtanulásában, és a megélhetést biztosító szakképesítést tartották előnyösebbnek számukra, tehát nem arról van szó, hogy akadályozni próbálták volna a gyermekek előmenetelét.

Anyu azt gondolta, hogy nekem kell egy szakma, és ápolónőre mindig szükség van. Ráadásul a nagymamámnak meg a nagypapámnak volt egy álma, hogy az ő kislányuk orvos lesz. Én nem akartam az lenni, ez totálisan anyukám ötlete volt, nem mondanám soha, hogy a döntése volt, mert anyu soha nem szólt bele az én döntéseimbe. Jó tanuló voltam, egy gimnáziumba simán felvettek volna, és akkor most sokkal jobb helyen lennék szerintem. Azt gondolom, hogy ez nem volt egy jó döntés. (szocio- szakos nő, 9.)

Anyám mondta, hogy menjek kőművesnek, mert az ő bátyja is kőműves, és kőművesek mindig kellene, és a kőművesek jól keresnek. És akkor berakott szakmunkásképzőbe, ahol kőműves szakmát tanultam. De másodikban már rájöttem, hogy ez valahogy nem frankó. Lehet, hogy le kéne érettségizni, meg lehet, hogy el tudnék végezni egy főiskolát. ... Hát anyám nem díjazta (a gimnáziumot), ő mondta, hogy menjek dolgozni, keressek pénzt, mert szegények vagyunk. És akkor az volt, hogy olyan gimnáziumba mentem, hogy háromszor kellett bemenni egy héten. (egyéb szakos férfi, 10.)

A család semleges hozzáállása mögött az áll, hogy a gyerekek önállóan, tanári segítséggel vagy kívülálló személy hatására döntöttek, így a szülők már csak a kész tényekkel szembesültek, s az első pillanatban nem tudtak véleményt alkotni.

Volt az utcánkban még egy gyerek, aki odakerült [a Gandhiba] előttem. Ő egy évvel idősebb nálam vagy kettővel. És én nagyon jó barátságban voltam vele, ő mesélt nekem arról, hogy milyen jó ez az iskola, mennyivel másabb, mennyivel jobb, mit nyújtanak, mit nem. Aztán kijöttek családlátogatók Pécsről, beszéltek a szüleimmel, beszéltek velem. Én döntöttem el, anyu nem nagyon szólt bele. Először persze úgy fogta fel, hogy jaj, fiam, elvisznek, mintha katonának vittek volna. És akkor sírt egy hétig, de aztán megszokta. (egyéb szakos férfi, 15.)

A családi támogatás kiemelkedő jelentőségét láthatjuk abban, hogy azok a gyerekek, akiknek a szülei tudatosan a tanulásban, mégpedig a minél magasabb iskolai végzettség megszerzésében látták a jövőbeni boldogulás zálogát, sokkal kevesebb nehézséggel szembesültek az egyetemig vezető úton, mint azok, akiknek a továbbtanulását a család nem támogatta. Ebben a légkörben a gyerekek tovább maradhattak „gyerekek”, egyetlen feladatuk a megfelelő tanulmányi eredmények elérése volt. Az ilyen családi támogatás nem kizárólag a család anyagi helyzetének és a szülők iskolai végzettségének a függvénye, viszont jellegzetesen asszimilációs törekvés, amelynek szerves része az elkülönülés a többi romától.

A szüleim azt gondolták, hogy a tanulás az, amivel tovább lehet lépni, mert anyukámnak hat osztálya van, apukámnak nyolc, de ő is kiegészítőben végezte. Érdekes, hogy náluk mégis fennállt ez a dolog, hogy akkor tanuljunk. Én is meg a tesóm is. Egyértelmű volt, hogy szeretnék azt, hogyha továbbtanulnék. Ne családot alapítsak, ne dolgozzak, hanem inkább tanuljak. Ötödikes voltam, amikor a Gandhi gimnázium elkezdődött. Akkor engem is kiválasztottak, csak a szüleim akkor nem engedték, mert nem akarták, hogy olyan iskolába menjek, ahova csak romák járnak. (szocio-szakos nő, 7.)

Az volt a vágyuk, hogy túllépni rajtuk, és értelmiségi emberek legyünk, és legyen pénzünk. (művészeti szakos nő, 3.)

Nekünk mindig azt mondták, hogy ha akarsz valaki lenni, ha nem akarsz úgy élni, mint azok [a faluban lakó lecsúszott cigányok], akkor harcolj és csináld. Ebben a szellemben. (egyéb szakos férfi, 6.)

A család hozzáállása mellett kiemelkedő jelentősége van annak, hogy kapcsolatba került-e, és mikor került kapcsolatba a diák olyan intézménnyel, amely roma diákok előmenetelét támogatja valamilyen formában. A nyolc diák közül, akik szociológia, szociálpolitika vagy szociális munkás szakon tanulnak, négy esetben a Kurt Lewin Alapítvánnyal való találkozás játszotta a döntő szerepet abban, hogy egyáltalán felmerült az egyetemi továbbtanulás lehetősége és éppen a „szocio” szakok egyikén.

Elkértem a felvételi tájékoztatót, nekem az majdnem olyan volt, mintha kínai lett volna. Azt se tudtam, hogy mi az, hogy alapképzés. Azt tudom, hogy a szociológus akkor már megjelent nekem, mert azt láttam, hogy van ilyen, hogy szociológus. Semmit sem tudtam róla. De annyira jól hangzik az a szó, hogy szociológus. Az valami nagyon okos valaki lehet – gondoltam én –, az nekem nagyon tetszik. És akkor kérdeztem az egyik ismerősömtől, hogy figyelj már, Robi, mit jelent az, hogy szociológus. És akkor mondta, hogy ilyen kutatásokat végez. És mondom, jól lehet azzal keresni. Mondja, hogy ha valaki maszekban dolgozik, akkor igen. Jól van. És akkor megláttam a Kurt Lewinnek a felhívását az újságban, és ott az ütötte ki a szememet, hogy

szociológus. Micsoda, szociológust keresnek? Cigányt? Juj, de jó, akkor én most menni fogok. És akkor jelentkeztem, és a Ligeti Gyuri mondta, hogy van felvételi, persze, és akkor kérdeztem, hogy az nem baj, hogyha nekem az érettségim az kettes lett. Nem baj. És az nem baj, hogy én már 27 éves voltam? Nem, hát egyáltalán, miért lenne baj? Nem probléma, volt már nekik 35 éves diákjuk is, és azt jegyeztem meg, hogy semmi sem számít, csak az, hogy a felvételi vizsgára hogy tudok fölkészülni. Ha én azt kitűnően megtanulom, akkor kutya nem kérdezi tőlem, hogy milyen lett az érettségim, senki. Ó, mondom, én ezt nem hiszem el! Tényleg, ez így működik? Igen. És tényleg, életemben semmit nem akartam annyira, mint akkor bejutni az egyetemre. Én végig jártam rendszeren az előkészítőt, nagyon végig jártam. Mindent megtanultam az utolsó betűig. (szocio- szakos nő, 5.)

A Kurt Lewin Alapítvány szervezett hátrányos helyzetű gyerekeknek ilyen előkészítőt, és akkor elkezdtem ismerkedni a szociológiával, a szociálpolitikával. Első alkalommal, amikor följöttem Pestre, elolvastam, amit kaptam szociálpolitikáról, szociológiáról, és elgondolkodtam. És akkor néztem a környezetemet, és így nagyon sok mindenre rájöttem. Főleg a szociálpszichológiai jegyzetekből megértettem egy csomó dolgot, éreztem, hogy jobban érvelek utána ilyen neonácikkal szemben. Mert már akkor jobb kapcsolatban voltam velük, beszélő viszonyban voltunk. Akkor már verekedés nem volt. Nem kellett már verekednem folyamatosan velük, és akkor lett köztünk beszélő viszony. És egyre jobban tudtam én is válaszolni ezekre a kérdésekre, amiket ők feszegettek. Miért van ez, hogy a cigányok... Csak a tanulás volt, és feljártam szombatonként Pestre. És ennek köszönhetően felvételiztem Pestre az ELTE-re, és sikerült bejutnom. (szocio- szakos férfi, 4.)

Az iskolák felelősségét mutatja az, hogy néhány tanárnak döntő szerepe volt abban, hogy interjúalanyaink tovább tanultak; az ő támogatásuk nélkül esetenként föl sem merült volna az, hogy érettségit vagy egyetemi diplomát lehet szerezni. A pedagógus személye nyilvánvalóan sokkal fontosabb olyan gyerekek esetében, akiknek a szülei nem értelmiségiek, s akik számára az értelmiségi környezettel való első találkozást a tanító vagy a tanár személye jelenti. Többen említettek olyan tanárt, aki felkarolta őket, segítette a családot anyagilag, vagy valamilyen **többlettámogatást nyújtott az iskolában**, és önbizalmat adott neki ahhoz, hogy többre vigye, tovább tanuljon.

A másodikban olyan kedves és őszinte lelkületű pedagógusnő lett az osztályfőnökünk, aki hát egy csoda, nem is tudom, hogy miért nincs belőlük több. Olyan szeretettel és olyan szakmai alázattal tanított minket, hogy azt valahogy tanítani kéne. Soha nem tett különbséget romák és nem romák közt. Felülreprezentált volt a romák száma az osztályban, emlékszem rá. Mindig jöttek a KÖJÁLTól és nézték a fejünket, és mindig ott állt mellettünk, és mindig mondta, hogy ez nagyon tiszta fej, nagyon ápolt fej, és ez olyan megható volt, nem is tudom, miért bögök... őt nagyon szerettem. Azért is szerettem, mert ő nagyon kedvelt engem, és napközis voltam, szegény anyámnak nem volt pénze kifizetni a napközit, és annyira kedvelt, hogy ő fizette ki anyám helyett a napközit. Ez nagyon szép emlék. Valahogy a sterilitás, a tudás, a kékvérűség és a jó értelemben vett elitista, úri, bárónő típus valahogy benne manifesztálódik. Gyönyörű szép galambösz haja volt, és nagyon csinos nő volt, nem volt fiatal, 60 éves volt, de látszott a vonásain, hogy gyönyörű szép ápolt nő, egy nagyon csinos nő lehetett fiatal korában, nagyon vonzó nő, és valahogy mindig ő ugrik be, ha egy kifinomult izlésű nőt kell megjelenítenem az agyamban... Meghalt már, furcsa, én a végében voltam, amikor olvastam az Észak-Magyarországot, és ott láttam meg a halálhíreknél, és akkor is elbögtem magam, nagyon szerettem ezt a tanárnőt mint embert, mint pedagógust... Tulajdonképpen a G. K.-né volt, aki ilyen hathatós segítséget adott nekem, bízott bennem, szeretett, feladatok tömkelegével bombázott meg. Farsangon én voltam a konferanszié, különböző szituációkat adtunk elő, minden darabban benne voltam, nagyon bízott bennem, feladatokkal terhelt. De szinte mindegyik tanár kedvelt engem, kiváltképp még egy, a felsős osztályfőnök, aki miatt megszerettem a magyar irodalmat és történelmet. Ő volt az, aki játszva lopta be a tanulást az agyunkba, akár az irodalomról, akár a történelemről volt szó. (szocio- szakos férfi, 8.)

Második gimnáziumban, amikor bekerültem az intézetbe, akkor osztályt is ismételtam. És lett egy másik osztályfőnököm, ő lett az „anyu” valamilyen szinten. Mindenben segített, mindenben mellettem állt, mindenben fogta a kezem. Ez az iskolában úgy végigsöpört, a nevelőintézetis bukott cigánygyerek, akit még ráadásul a koliból is kirúgtak. És ez egy egyházi iskolában, hát ki ez? És ő meg megfogta a kezemet. (szocio- szakos nő, 19.)

Olyan példaképek is felmerültek, akik nem a gyerek közvetlen környezetéből kerültek ki, hanem ismeretlenül hatottak, ami alátámasztja azt, hogy a roma értelmiség, ill. a romák közül kikerült véleményformáló értelmiségiek nem csak a közvetlen környezetüknek nyújthatnak modellt, hanem ennél szélesebb körben viszik előre a romák felemelkedésének, integrációjának ügyét.

Még nem tudtam, hogy hova, mit, csak annyit, hogy tovább kéne tanulnom. És akkor egyszer a kezembe akadt Zsigó Jenőnek a szakdolgozata, ő egy ilyen meghatározó személyisége a roma közéletnek, politikacsinalásnak, politikatörténetnek, nagyon jófejű pasi, nagyon radikális. Az ő szakdolgozata nagyon felvillanyozott, és úgy gondoltam, hogy szociológus leszek... az olyan jól hangzott, hogy szociológia, meg akkoriban már kezdtem nézni a tévében a „Mélyvíz” című műsort, ezt a rétegműsort, és ott az okosok a szociológusok voltak, és hát én ilyen okos szeretnék lenni... ennyire sokrétű, és ennyire nyitott, és ennyire jó dumálókával megáldott ember. (szocio- szakos férfi, 8.)

Bár nem volt általános, de előfordult az előremenekülés jelensége is az iskolai pályafutás alatt. Emellett olykor szinte a véletlennek volt köszönhető, hogy egy diák a továbbtanulás mellett dönthetett.

Az iskolában volt cigányozás, de végül is a tanárok megvédték. Én sírva mentem oda, hogy én nem fogok idejárni, és mondták, meg beszélgettek velem, anyu is, apu is, hogy nem szabad feladni. És ezt nyomták, és kijártam az ötödiket, hatodikot, és hetedikben lehetett felvételizni, és én hatosztályos gimnáziumot végeztem. Ha én ott maradok az általános iskolában, nekem mindig az volt az álmom, hogy autószerelő legyek, akkor tuti, hogy én az leszek, és elvégzem az általánost, megyek az ISZI-be, ott elvégzem a három évet, és akkor lehet, hogy nekem már van három gyerekem. (egyéb szakos férfi, 6.)

Azoknál az interjúalanyainknál, akiknek az iskolai pályafutásában hosszabb kitérők voltak, vagyis akiknél viszonylag későn rajzolódott ki, hogy felsőfokú intézménybe mennek, nagyon nagy szerep jutott a bizonyítási váagnak, a kisebbségi érzés leküzdésének, annak, hogy a külvilág és saját maga számára megmutassa: többre képes annál, mint amit a környezete tart róla. Tulajdonképpen egy olyan pszichológiai folyamat játszódik le itt, amelynek során a személy egy ideig elfogadja az identitás szempontjából központi helyet elfoglaló önbecsülés negatív voltát, vagyis az identitás fenyegetettségét, majd valamilyen esemény, személy, találkozás hatására átértékeli lehetőségeit, és elhatározza – adott esetben a környezet ellenében –, hogy önbecsülését megpróbálja pozitívrá fordítani – ezáltal kilép az identitást fenyegető állapotból.

Az esti gimnáziumban az első negyedévben írni kellett egy fogalmazást, az enyém lett a legrosszabb, és akkor megkérdezték, hogy ki vállalja, hogy kijön a táblához, és kijavítja a saját dolgozatát helyesírásiilag. Vállaltam, hogy szégyenszemre huszonakárhány évesen kimegyek, és akkor volt bennem egy düh, hogy ennek a pasinak – egy idős bácsi volt – bebizonyítom, hogy én többre vagyok képes, és elkezdtem olvasni. Elkezdtem kifinomultabban olvasni, és akkor jöttek a könyvek. Nekem nagyon megtetszett, hogy én szerepelhetek, meg átadhatom a tudásomat, büszkék voltak a lányok (a testvéreim) rám, meg a feleségem büszke volt rám, és hát ez így ment egészen

harmadikig. És harmadikban volt egy újabb sorsfordító esemény, már abban a tekintetben, hogy rájöttem, hogy itt nem szabad megállni. Hogy tovább kell tanulni. Nem elég ez a tudás, volt egy ilyen mérhetetlen tudásvágy bennem. (szocio- szakos férfi, 8.)

Hatodikban, az addig kitűnő tanuló, megbuktam biológiából... Érettségi tantárgyból direkt a biológiát választottam, amin általános iskolában úgy elvégeztem, és nagyon büszke voltam rá, hogy dicséretes ötösre érettségiztem biológiából. Tehát ez a dac úgy a gyerekekben megmarad. És én a csakazértisből biológiát választottam, mint mondtam, dicséretesre érettségiztem. És azon is gondolkodtam már, hogy az egyetemre hogy jutottam el. Csakazértisből, hogy én megmutassam, hogy engem ne írjatok le, vagy úgy jött, az élet hozta? Nem tudom. (szocio- szakos férfi, 1.)

Találkozás az előítéletekkel

Az előítéletek témaköre az egyik legmeghatározóbb eleme az életútinterjúknak. Úgy tűnik, a diákok életpályájára – és nyilvánvalóan arra is, hogy számukra mit jelent és mit jelentett korábban romának lenni – alapvető hatást gyakorolt a különböző emberektől, intézményektől elszenvedett hátrányos megkülönböztetés. Az előítéletek és a hátrányos megkülönböztetés Magyarországon – ismerve a magyar társadalom cigányellenes attitűdjének mértékét – a roma életút szinte elkerülhetetlen velejárója, így a roma identitás szükségszerű része. Ezért az előítéletekkel való szembesülés lehet az a kulcsmozzanat, amely ezt a csoportot megkülönbözteti bármilyen más első generációs egyetemista csoporttól, amelynek tagjai szintén szegény családokból származnak. Bár bell hooks szerint a fogyasztói társadalomban nagyon erős a szegénységgel kapcsolatos előítéletesség,¹⁶ de az a fajta nyílt előítéletesség, amely a magyarországi romákat sújtja, és amelynek a megnyilvánulásairól interjúalanyaink beszámolnak, súlyosabb és veszélyesebb, mert elsősorban faji előítéletnek tekinthető. A hátrányos megkülönböztetés, az előítéletek verbális vagy fizikai megnyilvánulása mindegyik beszélgetőpartnerünkénél jelentős – bár nem azonos – mértékben befolyásolta az életút alakulását.

Ezt a témakört aszerint csoportosíthatjuk, hogy interjúalanyaink intézmények vagy személyek részéről szenvedték-e el az előítéletes attitűdöt, illetőleg hogy a személyközi viszonyokban tanárokról, felnőttekről vagy diáktársakról volt-e szó. Azt is megnéztük, hogyan élték meg a vizsgálat résztvevői a hátrányos megkülönböztetést, kik és milyen események segítették őket az előítéletekkel való megküzdésben, valamint hogy mennyire tekintették az élet „természetes” velejárójának az előítéleteket.

Az intézményi megkülönböztetés elsősorban az iskolát jelentette, de hoztak példákat a rendőrség, az önkormányzat és a munkahely részéről történő megkülönböztetésre is.

„Rengeteget voltam munkát nézni, nagyon sok helyre elmentem, ahol titkárnőt kerestek, de nem vettek fel. Vagy fiatal voltam, vagy azt mondták, hogy ide érettségi kell, és ez az, amit sose fogok megtudni, hogy most azért nem vettek fel, mert cigány vagyok, vagy másért nem. (szocio- szakos nő, 5.)

A Szent Margit nem akart átvenni első körben, mikor bementem anyámmal. Aztán bement apám, akin nem látszik, hogy roma, és átvettek az iskolába. Na ez tényleg nyilvánvaló dolog volt, a telefonban még minden rendben volt. Fölhívtam, X. Y. vagyok, és jelentkezni szeretnék, és van-e lehetőség, az iskola vesz-e fel új tanulókat. Persze, semmi akadály, jöjjön be szeptember első

¹⁶ hooks: Where We Stand: Class Matters, i. m.

hetében, elintézzük. Beállítottam anyámmal, és akkor már nincsen hely, már így is sokan vannak, és ezek nem is olyan jó eredmények, és hogy nem gondolja. És akkor bement az apám, és másnap már volt iskola, ahova járhattam. Aztán ott leérettségiztem. (egyéb szakos nő, 14.)

Az iskolai megkülönböztetés egyik lehetséges útja a gyerekek olyan, szegregált, elvileg az értelmi fogyatékosok oktatására szakosodott iskolákba-osztályokba irányítása, amelyek a valóságban a roma gyerekek elkülönítését is szolgálják.¹⁷ A vizsgálatban részt vevő egyetemisták közül hárman is kapcsolatba kerültek ilyen, fogyatékosoknak fenntartott intézménnyel, de másokat is érintett az elkülönítésre tett kísérlet:

Ezen a környéken vezették be ezeket a kis létszámú osztályokat, pénzszerzési lehetőségnek tekintették ezeket az iskolák, és én ebbe bele is kerültem a félévi biológibukásom miatt. Az az igazság, hogy ez a bukás is elgondolkoztatott. Tehát itt részben hiba az is, hogy a szülőknek az érdekérvényesítő képességük nem volt tökéletes. Én azt tudom, hogy tanultam, javítani szerettem volna, hogy ne bukjak meg félévkor, de önként nem mertem jelentkezni, hogy javítani szeretnék. Úgyhogy mi voltunk a gyépes gyerekek, és így végeztem el a nyolc osztályt. (szocio- szakos férfi, 1.)

Vissza akartak tartani, mert beszédhibás voltam, meg vagyok is. És hát anyám nem engedte. Kicsit ráborította az asztalt az óvónőkre, és bevitt egy pesti szakemberhez, és akkor ő azt mondta, hogy minden további nélkül mehetek iskolába. Egészen ötödikig A-s voltam. Szerintem teljesen jó eredménnyel, és akkor ott valamilyen okból áttettek a B-be, de akkor már föltűnt, hogy ott van az összes olyan cigány, aki nem a C-ben van, nem a speciális tagozatban. A speciális tagozat teljesen hülyék vagy legalábbis valami ilyesmi. De nemcsak romák. Az ilyen... főleg inkább szegényebb vagy valami hátrányos helyzetű gyerekek voltak a specben meg a C-ben, hiperaktív, ilyesmi. Ezekkel nem túlzottan foglalkoztak. Nem is hiszem, hogy volt nekik szakmai felkészültségük. A B-ben volt az összes szegényebb meg ilyen romább gyerek. Az A-ban meg az összes tanárgyerek. Nyolcadikban már láttam, hogy itt valami büzlik. Már csak azért is, mert az A-soknak heti kétszer volt számítástechnika órájuk, nekünk meg félévben egyszer. Meg a tanárok is állandóan fíktak minket, az A-sokat sztárolták. Az összes versenyre őket küldték, pedig semmivel sem voltak okosabbak. (művészeti szakos férfi, 13.)

A példaképek között kiemelkedő volt a tanárok szerepe, hiszen néhányuk felismerte egy-egy diák tehetségét, és segített a továbbtanuláshoz szükséges lépések megtételében. Ennél sajnos sokkal több példát hallhattunk arról, hogy a tanárok hátrányosan különböztették meg a roma tanulókat, hátráltatták az előmenetelüket, vagy „csak” stigmatizálták őket, negatívan viszonyultak hozzájuk. A tanároktól elszenvedett megkülönböztetés szinte minden interjúban megjelent, és eltérő mértékben ugyan, de sokaknál hátráltatta, késleltette a továbbtanulást. Az előítéletekkel többen már óvodáskorban szembesültek, de legkésőbb az alsó tagozatból mindenki tudott olyan történetet mondani, amely arról tanúskodott, hogy valamelyik pedagógus előítéletesen viszonyult hozzá. Megkérdeztjeink identitásának alakulásában kulcsfontosságú az előítélet szerepe, hiszen tudjuk, hogy az előítéletes megnyilvánulások korlátozzák az öndefiníálás szabadságát, kirekesztőek, és a diák önbecsülését is aláássák. Vagyis egyszerre jelentenek társadalmi értelemben elnyomást és pszichológiai értelemben fenyegetettséget.

¹⁷ Sik Endre: *TÁRKI önkormányzati kutatás*, Budapest, TÁRKI, 2003, <http://www.toosz.hu/rendezvenyek/tarki/jelentes.html>; Kende Anna: „Együtt vagy külön? A szegregált iskolarendszer és a speciális oktatási szükségletek megállapításának problémái”, *Iskolakultúra*, 2004. 1. szám, 3–13. old.

Van egy osztályfőnykép, ami előtt ez a tanárnő megfésülte az összes gyereket, csak engem nem. (szocio- szakos nő, 12.)

Az első olyan tanár volt ez a történelem szakos tanár, akit kimondottan nem szerettem, és kimondottan éreztem rajta, hogy ez egy rasszista ember. Amikor hiányoztam az órától, úgy kérdezett rá, hogy hol van az a kövér cigánygyerek a sarokból. (szocio- szakos férfi, 1.)

Az osztályfőnök nem igazán kedvelte a cigányokat. Volt, aki a cigánysorról járt be, és ha volt valami a ruhájával, akkor beszólt. Negyedekig rossz tanuló voltam, amikor kikerültem ennek a tanárnak a keze alól, akkor jó tanuló lettem. Ez az alsó tagozatos tanár hátráltatott. Az önbizalmamat nem erősítette, hanem épp csökkentette. Hiába tanultam nagyon sokat, mégis mindig rossz jegyeim voltak, és ettől nem voltam motivált. Ezt hátránynak éltem meg, meg rossz érzésnek azt, hogy roma vagyok. (szocio- szakos nő, 7.)

Testnevelésből, énekből vagy rajzból fix, hogy nekem négyest kellett kapnom, azért, mert a kitűnők az iskola előtt kaptak jutalomkönyvet, a jó tanulók pedig csak az osztály előtt. (egyéb szakos nő, 14.)

A szkinhedmozgalom a diáktársak közötti viszály egyik szélsőséges példája, amely több diák életét is megkeserítette a középiskolában.

Nagyon sok barátom volt hetedik-nyolcadik osztályig. Majd hirtelen itt a rendszerváltás előtt divatba jött ez a szkinhed dolog. Nagyon nagy balhék voltak. Nagyon sok barátom egyről a kettőre szkinhed lett. Ezekkel úgymond ellenségek lettünk, nagyon sokat verekedtünk egymással. Nekem ez a négy év abból állt, hogy megverték, megvertem valakit. Tizennégytől tizennyolc éves koromig napi vendége voltam a rendőrségnek. (szocio- szakos férfi, 1.)

A diáktársaktól elszenvedett sérelmek mély nyomokat hagytak interjúalanyainkban, annak ellenére is, hogy ezekben az esetekben „csupán” véleménynyilvánításról és nem tettekben kifejezett hátrányos megkülönböztetésről volt szó. Úgy láttuk, a beszédaktussal létrehozott stigmát sokszor fájdalmasabbnak élték meg, mint a hatalmi pozíciót betöltő személyek és intézmények részéről tapasztalt kirekesztést. (Ezzel alátámasztották Young elnyomáselméletét a mindennapi tapasztalatok jelentőségéről.¹⁸)

*Én egyedül voltam roma a középiskolában. Az egész iskolában voltak, mondjuk, nyolcszázan, abból egyedül voltam roma. Lépten-nyomon **tudatosították ezt bennem**. Én egy olyan közösségből jöttem, ahol nem volt előtte ez kérdés, hogy te cigány vagy, nem vagy cigány. Menj vissza a fára, meg ilyen beszélések. (szocio- szakos férfi, 4.)*

A nevelőszüleim elég jómódúak voltak, viszonylag jómódúak voltak, és meg tudták venni azokat a dolgokat nekem, amit más gyerekek is, vagy nem, és akkoriban volt divat ez a tornacipő, mindegy a márkája, és nekem is volt olyanom, és jött, hogy mi az, hogy egy cigánynak ilyen van. Ez nagyon nagy pofon volt, ez volt az első igazi társaimtól elszenvedett pofon. (szocio- szakos nő, 19.)

Az elbeszélésekben a hátrányos megkülönböztetéssel szemben lehetséges különféle megküzdési stratégiák közül az ellenszegüléstől a behódolásig szinte minden típussal találkozhattunk, összefüggésben az adott személy karakterével, a fenyegetés jellegével vagy a társas kontextussal, amelyben a diszkrimináció megtörtént. Nem minden stratégia tekinthető azonban egyformán sikeresnek az identitás, az önbecsülés fenntartása

¹⁸ Young: Justice and the Politics of Difference, i. m.

szempontjából. Az előítéletekkel való megküzdés során újra felbukkan a bőrszín kérdése. Az, akit a külvilág könnyen azonosít romaként a bőrszíne alapján, érzékenyebbé válik az előítéletes megjegyzésekre, míg akit külső megjelenése szerint nem szoktak romának besorolni, hajlamosabb arra, hogy más magyarázatot találjon az elutasító viselkedésre.

A húgom úgy élte meg, mivel ő barna bőrű, úgy élte meg, hogy biztos amiatt vannak a dolgok, hogy ő cigány. Ha valami nem úgy sikerült neki az iskolában, dolgozat, vagy a tanárok nem úgy viszonyultak hozzá, kiabáltak vagy valami, akkor az biztos azért van, mert cigány. Velem is biztos kiabáltak, biztos volt a tanároknak egy ilyen, hogy hülye cigánygyerek, de én nem így éltem meg, engem nem érdekelt. (egyéb szakos férfi, 10.)

Ott már keményen belefutottunk az előítéletekbe. Ugye a Patrona katolikus leánygimnázium, ott nincsenek fiúk, hanem pannonhalmi bencések a testvérosztály tagjai, és jönnek a fiúk, és előkerül egy Illés-szám, hogy "cigánylány, mondd meg a jövőt", valami ilyesmi, és elkezdünk erről beszélgetni, és nagyon-nagyon durva dolgok jöttek. Hogy azok semmirekellők, semmire sem jók... Ott ültem a fiú mellett, és mondtam neki, hogy figyelj, ezt nem hagynád abba, hát mégiscsak itt ülök... És mondta, hogy miért. Hát, mert én is roma lennék, tehát ez némileg engem bánt. És akkor persze baromira elszégyellte magát, de folytatta, nem sikerült ezt így benn megoldania. Mondta, hogy jó-jó, de hát hogy azért azt te is elismered, hogy ezek igazak... Nem, nem ismerem el, és akkor az egyébként is „túlzott” önbizalommal rendelkező személyiségem... az még ugrott lefelé mínusz háromezret, mert ezzel szembesültem, hogy hopp, ezek az emberek ennyit tartanak a romákról – azaz rólam. (egyéb szakos nő, 14.)

Amikor hírértéke van annak, hogy valaki nem viselkedik előítéletesen a romákkal szemben, nem különbözteti meg őket hátrányosan, akkor egyértelműen kiderül, hogy a megkérdozettek számára bizonyos helyzetekben az lett volna a kevésbé meglepő, ha előítéletesen viszonyulnak hozzájuk – vagyis az előítéleteket a romák életének „normális” velejáróiként fogják fel, identitásuknak része az, hogy lépten-nyomon előítéletekbe ütköznek.

Szobatársam egy néprajz-töri szakos negyedéves fiú. Az első alkalommal, mikor találkoztunk – szóval én szeretem tisztázni legelőször a dolgokat, úgyhogy ha valakivel találkozok, akkor egyből tisztázni, hogy roma vagyok, te hogy állsz ezzel a dologgal, van-e kifogásod, bajod. És ő egész jól fogadta, sőt örült is neki. Meg hát szerintem egy néprajzos azért ilyen beállítottságú, hogy nincs semmi gondja ezzel. (egyéb szakos férfi, 15.)

Identitásstratégiák

Az identitásom az egy normál identitás. Nem is egy eltúlzott, de nem is egy gagyi. (egyéb szakos férfi, 18.)

Az interjúkon keresztül megismerve a családok identitásstratégiáját, úgy láttuk, hogy stratégiájuk elsősorban az asszimilációs szándék, az identitás tagadása és az integrálódási törekvések mentén írható le. Elemzésünk szempontjából azonban fontos tény, hogy a megkérdozettek nem egyszerűen roma egyetemisták, hanem a Romaversitas programban részt vevő diákok. Olyan fiatalokról van tehát szó, akik nemcsak tudatosan vállalják roma identitásukat, hanem résztvevői egy olyan programnak is, ahol a romaság kritérium. Ezért nyilvánvaló, hogy az asszimilációs identitásstratégia, a tagadás, az izoláció a válaszadók körében kevésbé jellemző, mint a szülőknél, legalábbis ami az explicit

megfogalmazásokat illeti. Azonban az interjúkból az is kiderül, hogy a többség által integrációként definiált identitásstratégia jelentése nem mindenkinél ugyanaz.

Először érdemes megnézni, hogy ki milyen helyzetben mondja ki, hogy roma: népszámláláskor, a tanárai előtt, az egyetemi társak között, amikor a társak jelezni próbálják, hogy ő nem olyan, mint a többi cigány, amikor a többiek véletlenül felfedezik, hogy ő is roma vagy bármikor, amikor származása úgyszólván nyilvánvaló mindenki számára. A helyzetek nem azonosak, de a jelentés közös: a külvilág elvárja, hogy letagadd, ne beszélj róla, de éppen ezekben a helyzetekben lehet leginkább kifejezni azt, hogy a romaság nem stigma, hogy én romaként is egyenértékű vagyok veled.

Az mindig a halálom volt, amikor szóba került a cigány téma, és szidták a cigányokat, akkor mindig azt mondták, hogy te nem vagy olyan. Én negyedikre eljutottam odáig, hogy felálltam, és azt mondtam, hogy elegendem van. Ugyanolyan vagyok, mint mindenki más, nem különbözöm. És akkor azt mondtam, hogy fejezzétek be, hogy megkülönböztettek a többiektől. És abból sem kérek, hogy <<te nem vagy olyan>>, hiszen nem bántasz azzal, hogy cigánynak nevezel. (szocio- szakos nő, 9.)

Az elején merültek fel bennem kétségek, főleg mikor idekerültem Pestre, hogy most mi lesz velem, hogy akárhova megyek az utcán, azért a C betű a homlokomon van, de az nem fordult meg a fejemben, hogy letagadjam. Mindenki merülnek fel kétségek – szerintem –, még egy magyarban is, ha kimegy külföldre, még ott is letagadhatja, hogy magyar, mert ugye mindenkinek szólnak valamit. De most már nem, abszolút nem. Sőt, hogyha rákérdeznek, akkor kikiabálom, hogy cigány vagyok. (egyéb szakos férfi, 15.)

A romaság vállalása szempontjából ismét csak nagyon fontos szerepet játszik a megjelenés. A bőrszín említése gyakran elhangzott azzal összefüggésben, hogy milyen helyzetekben vállalható fel a romaság.

Ők [a főiskolán tanuló másik két roma] azt hitték, hogy én ilyen félig-meddig vagyok cigány. És amikor mondtam, hogy én tényleg rendesen cigány vagyok, csak egy kicsit fehérebb vagyok, de a húgom teljesen barna, akkor kérdezték, hogy miért nem jelentkezel a Romaversitasba. (egyéb szakos férfi, 10.)

Magyar vagy roma – magyar és roma? Ez a kérdés az identifikáció egyik kulcsdilemmájának tűnik, annak ellenére, hogy a válaszadók mindegyikének sajátja a magyar nyelv, a magyar kultúra, vagyis a kettős kötődés természetes adottság számukra. Mégis felnőttként többekben megfogalmazódik az igény, hogy ezt is definiálják, a helyére tegyék.

Fontosabb nekem, hogy roma vagyok, mint az, hogy magyar. Ha én kimegyek Angliába, akkor én ott biztos cigányként akarok valamit tenni. (szocio- szakos nő, 5.)

Magyar vagyok elsősorban, és azon belül vagyok cigány. Nekem nagyon fontos, hogy elsősorban ebben a nyelvi kultúrában vagyok otthon, ezt az irodalmat olvasom, ezeket a verseket olvasom nap mint nap, ezen a nyelven íródott szakirodalmat értem meg. És amikor azt mondom, hogy magyar vagyok, akkor én a néptáncos múlt miatt tényleg annak érzem magam, mert tanultam két évig néprajzot, és úgy érzem, hogy a magyar falusi hagyományokkal legalább annyira tisztában vagyok, mint a romákkal, és a magyar népdalokat legalább annyira ismerem – tehát körülbelül kétezer fölötti magyar népdalt tudok elénekelni, és el tudom táncolni Magyarország nagyobb tájegységeinek a táncát. És ez fontos, szerintem. (szocio- szakos nő, 12.)

Az esszenciális, vagyis az etnikai csoport-hovatartozásból adódó veleszületett, kikerülhetetlen különbségek említése – amelynek feltételezése igencsak jellemzi a

romákról alkotott közgondolkodást – tulajdonképpen ritkán fordult elő, és bizonyos, inkább felszínes tulajdonságokra vonatkozott.

Hamarabb ideges leszek, kiabálok, miközben tudom, hogy nincs miért kiabálni, és mégis ha az indulat elragad, akkor nagyon tudok kiabálni. És akkor veszekszünk, és akkor mindig el kell, hogy mondjam neki, hogy ez azért van, mert ezt nevezik cigányvérnek. (egyéb szakos férfi, 10.)

A roma identitás több válaszolónkban fiatal felnőttként kezdett felébredni-átalakulni – talán éppen a Romaversitas miatt, esetleg a rendszerváltás után kialakult nagyobb öntudat következtében, néha pedig a társak hatására.

Egyértelmű volt számomra, hogy cigány vagyok, de a cigány identitásom az itt Pesten alakult ki jobban. Tehát én mindig cigányként kezeltem magamat, cigánynak tartottam magamat, ha valaki megkérdezte, akkor igen, én cigány vagyok. De amióta bekerültem az egyetemre, ilyen cigány egyetemista körökbe, ez az identitás megerősödött bennem, és jobban kiállok amellet, hogy cigány vagyok, és jó vagyok. (szocio- szakos férfi, 1.)

A Romaversitas miatt baromira szorongtam, mert hogy nekem hagyományaim nincsenek, nem beszélem a nyelvet, és hát így tök ciki lesz, mert vannak az „igazi” romák, mi meg nem. Hogy onnan engem ki fognak nézni, mert én milyen roma vagyok már, semmit nem tudok. Tök ciki. Nagyon félttem, hogy ez milyen lesz, mert ami élményem volt, ez a roma középiskolás tábor, ott is azt tapasztaltam, hogy jönnek a lányok, Borsodból meg Szabolcs-Szatmárból, és egészen más, ahogy beszélnek, ahogy mozognak, ahogy arról gondolkoznak, hogy ők roma nők lesznek. És én olyan asszimiláns vagyok, olyan magyarként gondolkodom ehhez képest, szóval nekem nagyon nincs benn a képben ez, vagy nagyon kevésbé van benne. Félek is ettől. Ez is egy nagy ajándék, hogy lett a Romaversitas. Mert sokat hozott. A roma identitásom egyszerűen megszületett. Kínkeserves szülés volt, de megszületett. (egyéb szakos nő, 14.)

Egészen mást jelent romának lenni a homogén nem roma, a vegyes vagy a homogén roma környezetben. Az identitás alakulása szempontjából nagyon más élményeket hoztak azok a fiatalok, akik iskolájukban egyedül voltak romaként, ahogy egészen mást jelentett a romáknak fenntartott iskolába járás is a vegyes közegben tanuláshoz képest.

Egyedül voltam roma, azt hiszem, hogy az iskola történetében is, bár nem tudom, azóta volt-e újabb bátor jelentkező. És nyilván a szüleimből is iszonyú szorongást váltott ki elmenni egy ilyen szülői értekezletre, ahol értelmiségi szülők közé kell beülniük, nekik, akik nem értelmiségiek. Ettől már ők sem tudtak megvédeni. Mert az általános iskolában ugyanolyan kétkezi munkások voltak a szülők, ott ők simán kiálltak dolgok mellett, nem szégyellték... (egyéb szakos nő, 14.)

A többiek úgy voltak vele, hogy tök jó a R.-nek, hogy roma, mert még ehhez is ért. Jó ritmusérzéke van, tud gitározni, tetszett a csajoknak. Emlékszem, hogy hordták be a kannát, hogy tanítsam meg nekik, hogy hogy kell azon játszani. Nekem a gimis éveim a legjobbak. (egyéb szakos férfi, 6.)

Egyetlen férfi válaszoló fogalmazta csak meg, hogy a cigány sorsból való kitörés nehezebb lehet egy nőnek, mint egy férfinak, a nők közül senki nem utalt erre. Az iskolai tapasztalatok felidézése során többen úgy ítélték meg, hogy lányként könnyebb volt elfogadtatni magukat a tanárokkal, de nem említettek olyasmit, hogy az érvényesülés szempontjából más helyzetben van egy roma férfi, mint egy roma nő.

Én tisztában vagyok azzal, hogy milyen az, hogy én cigány vagyok, és főiskolára járok, filozófiát tanulok meg minden. És ha lenne egy ugyanilyen cigány lány, akkor az még nagyobb dolog lenne,

mert a lányoknak még nehezebb. Főleg ha valaki olyan sorból jön, mint én. (egyéb szakos férfi, 10.)

Leginkább azok számára volt meghatározó élmény a találkozás más roma egyetemistákkal, akik olyan iskolába jártak, ahol rajtuk kívül egyáltalán nem volt roma tanuló, vagy legfeljebb csak egy-kettő volt. Az identitáshoz nagyon erős támpont az a tudat, hogy nem egyedül járták végig az egyetemig vezető utat, hogy vannak mások, akiknek a számára hasonló jelentéssel bír romának lenni, értelmiségivé válni.

Volt egy megnyitó azoknak, akik felvételt nyertek, és akkor én egy ilyen intellektuális orgazmust éltem át, hogy ennyi okos roma fiatalal még nem találkoztam, olyan jóleső érzés töltött el, hogy mégiscsak vannak emberek, akik tenni akarnak, nyitottak, meg túlnőnek a putriromantikán. És innentől kezdve pedig szinte egyenes út vezetett az egyetemig. (szocio- szakos férfi, 8.)

Nekem új volt, hogy ugyanaz az ember, vagy szinte olyan, mint én vagyok, és egyetemista, és roma. Ilyennel nem találkoztam. (szocio- szakos férfi, 4.)

Nemcsak a szolidaritás érzése miatt jelentős a roma egyetemistákkal kialakított kapcsolat, hanem azért is, mert felcsillantja egy új roma identitás lehetőségét is. Romaként értelmiségivé válni, adott esetben roma értelmiségiként azonosulni azt jelenti, hogy az identitás megőrzése mellett sikerült leküzdeni a romasággal járó hátrányokat, kitörni a marginalizációból, s egyszerre sikerült nem felemészteni az asszimilációban, nem letagadni a családi gyökereket. Sokak számára ennek ellenére sem elfogadható a „roma értelmiségi” kategória, nem tudnak azonosulni vele, ami arra utal, hogy az asszimiláció valamilyen szinten mégis megfelelőbb identitásstratégia lehet a nyilvános szférában megélt életút során.

Ezt a roma értelmiségi kifejezést, ezt nem tudom magamévá tenni... Ezekben az emberekben nem a romát látom vagy nem az értelmiségit, illetve látom ezt is meg azt is, persze fontos mind a kettő, de ezekben az emberekben azt találom igazán fontosnak, azt találom követendőnek, hogy hajlandóak tenni másokért is, nem csak önmagukért...! Nekem nem takar semmit ez a szó, hogy roma értelmiségi. Magamat sem tartom annak. Hanem valami másnak. Illetve nem másnak, hanem egyszerűen értelmiséginek. Meg romának. (szocio- szakos nő, 19.)

Engem ne roma képzőművészként fogadjanak el, hanem képzőművészként, aki roma származású. (művészeti szakos férfi, 13.)

Mit jelent, hogy roma értelmiségi? Semmit. Nekem értelmiségi van. Számomra legalábbis, én úgy gondolom. Tehát roma értelmiségi? Az a személy, aki cigány és elvégzett egy felsőfokú képzést vagy főiskolát vagy egyetemet. Azt nevezem roma értelmiséginek, de igazából nem szerencsés így megkülönböztetni. (egyéb szakos férfi, 18.)

A diploma megszerzése utáni felnőtt élet és a munkavállalás szempontjából alapvető kérdésnek tűnt számunkra, hogy valaki roma értelmiségiként akar-e élni, a saját tapasztalatait vissza akarja-e forgatni a tágabb roma közösség érdekében, vagy úgy szeretne boldogulni, hogy függetleníti magát a romaságtól. Itt felismerhető, hogy a megkérdezettek életútja bizonyos mértékig eltávolodott a cigány közösségektől, tehát megnyílt számukra a lehetőség a szakításra. Kérdés, hogy megteszik-e ezt a lépést. A szociális szakmát tanuló diákok mindegyike azt vallotta, hogy majdani munkája során mindenképpen tennie kell a romákért, bár ezt többféleképpen fogalmazták meg. Egyesek

azt hangsúlyozták, hogy nem szabad különbséget tenni, és minden rászorulón segíteni kell, mások azt emelték ki, hogy egy roma értelmiséginek mindenképpen feladata, hogy tevékenysége **elsősorban** a romákra irányuljon.

Szeretnék gyerekekkel dolgozni, meg szeretném átlátni az oktatást. Az oktatás, ami nagyon érdekel, meg a szociális szféra. Ez a kettő együtt, ebben szeretnék mozogni. És igazából a legfontosabb, [hogy] az állami gondozott cigánygyerekek helyzetével szeretnék valamit kezdeni, jobban átlátni az egészet, tenni valamit. Nekem tényleg nagy szerencsém volt, de nem mindenkinek van szerencséje. És egy ember életét nem a szerencse kell meghatározni. Vagy nem lenne jó, ha mindenképp az határozza meg. (szocio- szakos nő, 19.)

Soha nem fogok megszűnni roma értelmiséginek lenni ebből az aspektusból, mert túl kevesen vagyunk, és muszáj segíteni az embereknek. (szocio- szakos nő, 12.)

Majd ha elvégzem ezt az iskolát, és lesz annyi pénzem, akkor elmennék kéthetente kétszer egy ilyen alapítványnak segíteni, művészeti szakkörbe. Ez nagyon kis dolog, de mégis. Megpróbálni. Hátrányos helyzetű gyerekeknek. Nem feltétlenül cigányoknak, hanem hátrányos helyzetű gyerekeknek megmutatni egy-két dolgot. (művészeti szakos férfi, 2.)

A nem szociális szakokon tanuló diákok közül többen úgy fogalmaztak, hogy a jövőben romaként, de nem a romákért szeretnének dolgozni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy asszimilációs stratégiát követnének, hiszen még ha elutasítják is a roma értelmiségi besorolást, többen fontosnak tartják a hagyományőrzést, a nyelvismeretet, a roma identitást. Azt is felismerték: az a pusztán tény, hogy ők romaságukat vállalva válnak diplomás szakemberré, példaértékű lehet a következő generációk számára.

Annyit tudok tenni a velem egykorú roma fiatalokért, hogy elmondom, hogy tudod milyen jó, hogy továbbtanultam, milyen jó a főiskola, tudod hol voltam, hol buliztam? Neked jó ebben a faluban? Szerintem nem. Szerintem te sem érzed itt magad valami jól. Mondom neki, hogy te abszolút nem vagy hülye ember, tovább tanulhatnál, ösztöndíjból meg lehet élni. De az, hogy én most kimenjek, szónokoljak, vagy civil szférában dolgozzak, az nem. ... Fontos, hogy ne felejtse el, honnan jössz, de ne az legyen az első, hogy én verem a mellem, mert roma vagyok, hanem az a lényeg, hogy mit tudsz, és mit tudsz nyújtani, mennyire vagy ember, mennyit érsz. És ne azért érijél sokat, mert roma vagy, hanem [azért,] amit letettél az asztalra. (egyéb szakos férfi, 6.)

A csoport-hovatartozásban fellelhető kettősséggel több szempontból találkoztunk. Egyfelől – annak ellenére, hogy egyetemi-főiskolai hallgatókról van szó – a jövőjükéről, a majdan végzendő munkáról alkotott terveikben olykor még megférnek egymás mellett a fizikai és szellemi munkára egyaránt kiterjedő elképzelések:

Most elmegyek mint kőműves dolgozni, de ha lehet, nagyon szívesen foglalkoznék informatikával. (egyéb szakos férfi, 10.)

Helyenként az identitás szintjén fogalmazódik meg a kettős hovatartozás, ill. a sehova se tartozás érzése, a határátlépés bizonytalansága.

Tudod, ez egy olyan dolog, amikor már nem tartozol abba a közegbe, ahonnan jöttél, de még mindig nem tartozol abba a közegbe, ahova tartasz vagy tartani készülsz. És az a közeg még nem fogad be. (szocio- szakos nő, 5.)

Már a családok identitásstratégiájának elemzésekor láthattuk, hogy a saját nyelv használata könnyen megragadható tartalmat ad a roma identitásnak, fontos összetartó erő lehet a közösség számára. Mivel azonban a megkérdezett fiatalok közül csak kevesen beszéltek otthonról hozott nyelvként valamelyik cigány nyelvet, a nyelv iránti érdeklődés feltámadása többek számára is már egyértelműen a roma öntudat erősödésének az eredménye.

Velem a mamám hároméves koromig nem nagyon beszélt magyarul. És aztán amikor közösségbe kerültem, ami azt jelenti, óvodába, egyre inkább levetkőztem a roma nyelvet. Szóval nem hagytam, hogy anyu beszéljen hozzám cigányul. Tudatosan próbáltam az egyik nyelvi kultúrában mélyebben elhelyezni magam, és hasonlítani a többiekhez. Tehát nem értettem, hogy miért nem érti a gyerek, aki mellettem ült, hogy tūrd fel a vályúdat, amikor az nálam azt jelenti, hogy tūrd fel az ingujjadat. ... Eldöntöttem, hogy vissza fogom tanulni maradéktalanul, mert nagyon fontos az, hogy tudj érintkezni a világ minden táján a te népeddel, hogyha te komolyan gondolod, hogy a romák a te néped. És igazából, a mamám példájából látva nem igazán lehet úgy értelmiséginek lenni, roma értelmiséginek lenni, hogy te ne beszélnéd a nyelvet. (szocio- szakos nő, 12.)

A romasággal való azonosulás, az öntudat felébredése, valamint a hagyományok ápolása – a nyelv, a kultúra és az értelmiségi lét mellett – a magánéletben is szerepet kaphat. A párválasztás kapcsán háromféle válasz fogalmazódott meg. Az egyikben a tradíciók, az identitás megőrzése végett fontos, hogy roma legyen az illető párja:

Nézd, a hagyományokat és a gyökereket nemhogy letagadni nem szabad, azt ápolni kell, és azt tovább kell vinni. Mint ahogy én elmondtam azt, hogy nekem tudatosan lett roma lány a feleségem. Gyerekkoromtól kezdve én mindig azt hallottam, hogy gyerekem, roma legyen a feleséged, ha nem lesz roma, az se baj, de olyan boldoggá tenne, ha roma lenne. És ezen én mindig csodálkoztam, mert én mindig azt mondtam, hogy miért kéri ezt tőlem. Ez annyira evidens, hogy nekem roma lesz a feleségem. Hogy én abba leszek igazán szerelmes. Nem azért, mert én arra specializálódom, és akkor másba nem tudok szerelmes lenni, [hanem] mert én tovább szeretném vinni ezt a hagyományt, és én valahogy mindig szerettem a kreol bőrt. Igazi cigány lány a feleségem. (művészeti szakos férfi, 11.)

A másik típusú válasz alapján néhányan azért szeretnének roma partnert, mert úgy gondolják, hogy jobban megértenék egymást:

Nekem fontos, hogy a leendő férjem roma legyen. Nem tudnám megmondani, hogy miért. Nekem eddig voltak nem roma barátaim, volt roma is. Jelenleg egy roma barátom van. Néha ezen elgondolkodom, hogy mennyire vagyok előítéletes ebben a témában. De úgy érzem, hogy a mi helyzetünk sokkal egyszerűbb. Nem is az a lényeg, hogy roma legyen, hanem hogy megértse a származásomat, azt, ahogy én gondolkodom. És azt tapasztaltam a nem roma barátaimnál, hogy nehéz volt a szegénység elfogadtatása, ami otthon van nálunk, az a kapcsolat, az a nyíltság, ami a mi családjunkban van. Én nagyon tisztetem a szüleimet, és én büszke vagyok arra, hogy ők a szüleim. És sajnós volt olyan tapasztalatom is, hogy valakivel összeismerkedtem, és ő a szüleimet nem fogadta el. (szocio- szakos nő, 7.)

A harmadik választípust megfogalmazók pedig úgy vélik, hogy egy kapcsolatban a személyes érzelmek túlmutatnak a származáson és a tradíciókon, ők roma és nem roma partnert egyaránt el tudnak képzelni társként.

Nem számít, hogy roma lány legyen a barátnőm. Nem nagyon érdekel. Apámnak voltak ilyen elvárásai, hogy roma lányt kell elvenni. És nem is mindegy, hogy roma lányt, hanem beást. Ez

hülyeség. Nem is vagyok tradicionális egyébként. Szinte semmilyen szempontból nem vagyok az. (szocio- szakos férfi, 4.)

A roma identitással kapcsolatos anticipációnak tekinthető az, hogy milyen jövőt képzelnek el interjúalanyaink a gyermekeik számára, és mit jelent majd feltételezéseik szerint gyermekeik roma identitása. Szinte egységesen az fogalmazódott meg a válaszokban, hogy gyermekeiknek már minden esélyük meglesz arra, hogy diplomát szerezzenek, emellett azonban tisztában lesznek származásukkal is. Azok, akik beszélnek valamelyik cigány nyelvet, mindenképpen tovább kívánják adni nyelvismeretüket gyerekeiknek, a többiek pedig másképp próbálják közvetíteni, mit jelent romának lenni.

Ha mi itt maradunk Pesten, veszünk egy házat, lesznek gyerekeink, rólunk úgyse fogja senki megmondani, hogy cigányok vagyunk, ezért én azt fogom csinálni, hogy minden nyáron hazaviszem őket a cigányok közé, a rokonaim közé, hogy lássák azt, hogy milyen az, amikor ott élnek. Elviszem őket napszámra, ki a napra kapálni, elviszem a vályoggödörhöz, ahol a cigányok vetik a vályogot. Megismertetem őket azzal, hogy ha csinálnak valamit, annak mi lesz a következménye, hogy börtönbe kerülhetnek. Ezt mind meg fogom nekik mutatni, hogy legyen egy belső értékük. Másképp nem megy. Ha ezt nem látják, és belül nem jönnek rá, hogy ezért kéne tanulni, mert nem akarok ilyen lenni. (egyéb szakos férfi, 10.)

Összefoglalás

Az életutak sokfélesége ellenére az interjúkból néhány jól körvonalazható típus rajzolódott ki. Ezekben a különböző mintázatú modellekben meghatározónak látszik a családi háttér, a szülők viszonya a továbbtanuláshoz és a szülők roma identitása, és legalább ilyen fontos az iskolai közeg, amely elősegítheti vagy hátráltathatja az előmenetelt; meghatározó tényező továbbá mindezek alapján a diák saját identitásának alakulása is.

1. Családi támogatással, előítéletekkel szemben. Hét diák (3., 6., 7., 9., 13., 14., 16.) sorolható abba a típusba, amelynek legfőbb jellemzője, hogy a szülők egészen tudatosan a tanulást, a roma hagyományoktól való elszakadást (ha nem is feltétlenül az asszimilációt és az identitás tagadást) tekintették az iskolai karrier szempontjából ideális közegnek a gyermekek számára: „*Nekünk nem kellett kaszálni menni, vagy otthon dolgozni, nekem a suli volt az első*” (egyéb szakos férfi, 6.). A családok a minta egészére jellemző módon szegények, szegénységük azonban nem jelent szélsőséges anyagi deprivációt, sőt ebbe a típusba tartoznak a kissé jobb módú családok, rendezettebb anyagi körülmények között élő családok gyermekei is, ahol a szülőknek többé-kevésbé megbízhatóan volt munkájuk interjúalanyaink gyermekkorában. Az e családokban nevelkedett hallgatóink nagyobb része megszakítás nélkül végezte az iskoláit, többségük tehát a húszas éveinek elején jár. Jellemzően olyan intézményekben tanultak kisiskolás koruktól fogva, ahol csak kevés roma tanult. „*Egyedül az egész iskolában. Mindvégig a négy évben*” (szocio- szakos nő, 9.). Az ilyen intézményben a többiekhez képest többször és nagyobb mértékben találkoztak előítéletekkel. Az előítéletes attitűdök elsősorban pszichésen hatottak, de nem tudták jelentősen, ill. hosszú távon hátráltatni a tanulást. Az egyetemet megelőző években a roma identitás tehát többnyire negatívan definiálódott, a kortársaktól való eltérést, az előítéletekkel való szembenézést jelentette. E diákok identitásának alakulásában az egyetemmel, majd különösképpen a roma egyetemistákkal való találkozás kínálta az egyetlen jelentős fordulatot: megnyitotta számukra a roma

értelmiségi identitás lehetőségét, s ezzel a legtöbben tudtak is azonosulni. Ide soroljuk azokat a diákokat is, akik vegyes háttérű vagy erősen asszimilálódott családban nevelkedtek, mert bár ők ritkábban szembesültek a többségi intézmények előítéleteivel, életútjuk nagyon hasonlóan alakult.

2. *Az első generációs roma értelmiségi.* Hat diák (1., 4., 8., 10., 17. és 19.) életútja sorolható abba a típusba, amelyben a megkérdezettek egyetemig vezető útja során voltak nagyobb fordulópontok. Az ő esetükben egyáltalán nem volt magától értetődő a továbbtanulás. Iskolai pályájuk alakulásában több esetben is roma diákokat megcélzó alapítványok, iskolák jelentettek fordulatot, vagy egy-egy tanár hatása volt meghatározó. Közülük többen már a középiskolát is felnőttként végezték el, az egyetem pedig még a távlati céljaik között sem szerepelt. *„Egy ideig dolgoztam, utcát söpörtem, közben festettem végig. Ott, abban a pillanatban teljesen lehetetlenség volt számomra, még csak a gondolata is, hogy én diplomát szerezzek, még az is, hogy leérettségizzek (művészeti szakos férfi, 17.).* Ebben a modellben a szülőknek a tanuláshoz való viszonya nem volt döntően fontos, hiszen a család elváráshorizontján nem is szerepelt az értelmiségivé válás. *„Apu nem hitte el először. Kérte, hogy olvassam el neki, hogy felvettek. Bizalmatlan volt, aggódott, hogy el fogok tévedni. Ő ilyen hülyének próbált beállítani, de nem ez volt a fő kérdés, hanem az, hogy hogyan fedezzük a tanulmányaimat”* (szocio-szakos férfi, 4.). Ide sorolhatók a minta legszegényebb családjai, bár ebből a szempontból nincs éles és egyértelmű határ a típusok között, hiszen itt is vannak aránylag jobb módú, rendezett anyagi körülmények között élő családok. Az ebbe a típusba tartozó hallgatók előéletében túl sok akadály állt a zavartalan és szabályos iskolai pályafutás útjában, s éppen emiatt az előítéleteknek kisebb volt a súlya, mint az előző csoport életútjában. A roma értelmiségi identitás kialakulása ezeknél a diákoknál nagyon nagy fordulatot jelentett: egyrészt szakítást a családi hagyományokkal (legyenek azok hagyományörzők vagy erősen asszimiláns irányultságúak), másrészt viszont az addig csak negatívan definiált roma identitás átértelmezését. Ebbe a csoportba tartoznak azok a diákok is, akik külső hatásra (alapítvány, középiskola, tábor) jutottak be az egyetemre, és mivel közülük a legtöbben valamelyik szocio- szakra jelentkeztek, emiatt főleg ők kerültek ebbe a típusba.

3. *Második generáció.* Az értelmiségi szülők gyerekei és az **egyetlen zenészhallgató** (2., 11., 12., 20.) képezik a harmadik modellt. Az ő útjuk előrevetítheti a következő generáció sorsát, hiszen már ők is olyan családból származnak, ahol a szülők fontosnak tartják roma identitásukat, és gyermekeik számára a roma értelmiségi pályát jelölték ki. Az ő egymásétól igen eltérő életútjukat az első generációs értelmiségi csoporthoz képest egyértelműen kevésbé jellemzik akadályok, és kevésbé sújtják az előítéletek. **Annak ellenére soroltuk ide az egyetlen zenész hallgatót, hogy szülei nem rendelkeznek felsőfokú végzettséggel, hiszen életútja – hasonlóképpen az értelmiségi szülők gyerekeihez – a családi elvárásoknak megfelelően, a szülők társadalmi helyzetéből, foglalkozásából anticipálható módon alakult. A fő különbség számára, hogy az ő életpályája a többiekénél magától értetődőbben ötvözi a cigány hagyományörzés és az értelmiségivé válás lehetőségét.**

A három típusból egyértelműen kiderül, hogy a családi háttér jelentősége minden egyéb tényezőnél fontosabb abból a szempontból, hogy **gyermekkorban már**

előrevetíthető-e egy olyan életút, amelynek része az értelmiségivé válás, vagy az értelmiségi lét „véletlenek” sorozata, külső intervenció kapcsán válik **csupán** elérhetővé. Mivel itt mindegyik megkérdozett eljutott a főiskoláig/egyetemig, nem tudtuk összevetni, hogy a különböző családok milyen iskolai karriert tesznek lehetővé gyerekeik számára, az viszont egyértelmű volt, hogy ahol a család a tanulásban látta a felemelkedés lehetőségét, ott a külvilágnak sokkal kisebb volt a hatása a megkérdozett diákok előmenetele szempontjából. A család roma identitása azonban nem játszik túl nagy szerepet abban, hogy fiatal felnőttként mit jelent romának, roma értelmiséginek lenni – ehhez ugyan hozzátehet valamit a család bizonyos hagyományok átadásával és a nyelvvél, de úgy tűnik, valóban új identitás születik az első generációs roma egyetemisták körében. Ebben az új roma identitásban az asszimiláció szinte kizárólag negatív konnotációkat hordoz, a roma hagyományok őrzése modern, többnyire városi, értelmiségi életformával párosul, a románokhoz való vonzódás mögött pedig a sorsközösség, a hasonló háttér és az első generációs léttel járó hasonló problémák állnak.

E három életúttípus nem fedí le a megkérdozett húsz főből álló csoport egészét, egyrészt „kilógnak” belőle azok, akiknek az iskolai pályafutásában nem volt igazi kerülőút, ugyanakkor semmilyen előjele nem volt annak sem, hogy az életút így fog alakulni, mert se a család nem segítette elő a továbbtanulást, se külső segítség nem adódott ehhez (15., 18.). Másrészt nem tipikus annak a hallgatónak az esete sem, aki a támogató család, a viszonylag jó körülmények ellenére is csak nehezen, komoly buktatókon keresztül jutott el az **egyetemre** (5.). A 20 válaszoló sokféle életútja és a kirajzolódó típusok azt mutatják meg, hogy a mindig egyedi körülmények között, mindig egyéni motivációk mentén alakuló életút során milyen tipikus helyzetek adódnak, s a társadalom perifériáján elhelyezkedő csoport tagjaiként, saját erőfeszítéseik eredményeként kiemelkedett diákok milyen tipikus problémákkal szembesülnek érvényesülésük és szociális identitásuk kialakítása során.

Az interjúk elemzéséhez használható keretet adott az identitás fenyegetettségének szociálpszichológiai elmélete, valamint az előítéletes, kirekesztő társadalmi mechanizmusok mindennapi gyakorlatára vonatkozó elnyomáselmélet. Az életutakat ugyanis alapvetően meghatározta a társas közegbe való beilleszkedés és az abban való sikeres működés, amelyben egyformán fontos szerepet játszott a személyes hatékonyság, az akaraterő, a tehetség és a románokkal szembeni előítéletek leküzdésének folyamata. Csepeli György egyik kutatásában a kulturális környezet váltása és az identitás újraszerveződése közötti összefüggéseket elemezte. A változást olyan folyamatként jellemzi, amelyben világossá válik, hogy az identitás nemcsak a ’vagyok’ állapotára utal, hanem a ’lehetek’, sőt a ’lennem kell’ sürgetését is jelenti, aminek következtében az adott társadalmi-történeti térből való elmozdulás az élettörténet szálainak eltépését és újak megkötését jelenti. „Az identitását meglelt ember úrnak érzi magát a dolgok fölött, alapérzése a teljes önmagára találás.”¹⁹ Az általunk megismert életutak mindegyike azt példázta, hogy bizonyos körülmények között sikeresen ki lehet kerülni a mégoly marginalizált társadalmi helyzetből is, s meg lehet küzdeni a fenyegetett identitással is. Az ilyen küzdelem, illetőleg egy ilyen mértékű társadalmi mobilitás viszont megköveteli az identitás újraszerveződését és egy új, plurális identitás megalkotását.

¹⁹ Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat*, Budapest, Magvető, 1987, 375. old.

Hivatkozott irodalom

- Breakwell, G. M.: *Coping with Threatened Identities*, London, Meuthen, 1986.
- Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat*, Budapest, Magvető, 1987.
- Diósi Ágnes: „Értelmiségi roma nők” I–II, *Esély*, 1998 5. szám, 6. szám.
- Erikson, Erik H.: *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.
- Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*, Budapest, Janus-Osiris, 2001.
- Erős Ferenc – Fábíán Zoltán: *Jelentés a 2002. májusi véleménykutatás eredményeiről*, Budapest, TÁRKI, 2002.
- hooks, bell: *Where We Stand: Class Matters*, New York, London, Routledge, 2000.
- Kende Anna: „Együtt vagy külön? A szegregált iskolarendszer és a speciális oktatási szükségletek megállapításának problémái”, *Iskolakultúra*, 2004, 1. szám.
- Lewin, Kurt: *Csoportdinamika*. Válogatás Kurt Lewin műveiből, Budapest, Gondolat, 1975.
- Mead, George H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat, 1973.
- Nelson, Hilde Lindemann: The Narrative Construction of Personal Identities; Identities Damaged to Order. In *Damaged Identities, Narrative Repair*, Ithaca, Cornell U. P., 2001.
- Örkény Antal – Székelyi Mária: „Sikeressé válás. Véletlen vagy követhető példa?”, *Dialógus*, 2001.1. szám.
- Sik Endre: *TÁRKI önkormányzati kutatás*, Budapest, TÁRKI, 2003, <http://www.toosz.hu/rendezvenyek/tarki/jelentes.html>
- Szász Anna: „Romaversitas”, *Esély*, 2003. 6. szám.
- Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press, 1990.

- Breakwell, G. M.: *Coping with Threatened Identities*, London, Meuthen, 1986.
- Diósi Ágnes: „Értelmiségi roma nők” I–II, *Esély*, 1998 5. szám, 6. szám.
- Csepeli György: *Csoporttudat – nemzettudat*, Budapest, Magvető, 1987.
- Erikson, Erik H.: *Identity: Youth and Crisis*, New York, Norton, 1968.
- Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai*, Budapest, Janus/Osiris, 2001.
- Erős Ferenc – Fábíán Zoltán: *Jelentés a 2002. májusi véleménykutatás eredményeiről*, Budapest, TÁRKI, 2002.
- hooks, bell: *Where We Stand: Class Matters*, New York, London, Routledge, 2000.
- Kende Anna: „Együtt vagy külön? A szegregált iskolarendszer és a speciális oktatási szükségletek megállapításának problémái”, *Iskolakultúra*, 2004, 1. szám.
- Lewin, Kurt: *Csoportdinamika*, Budapest, Gondolat, 1975.
- Mead, George H.: *A pszichikum, az én és a társadalom*, Budapest, Gondolat, 1973.
- Nelson, Hilde Lindemann: The Narrative Construction of Personal Identities; Identities Damaged to Order. In *Damaged Identities, Narrative Repair*, Ithaca, Cornell U. P., 2001.
- Örkény Antal – Székelyi Mária: „Sikeressé válás. Véletlen vagy követhető példa?”, *Dialógus*, 2001.1. szám.

- Sik Endre: *TÁRKI önkormányzati kutatás*, Budapest, TÁRKI, 2003,
<http://www.toosz.hu/rendezvenyek/tarki/jelentes.html>
- Szász Anna: „Romaversitas”, *Esély*, 2003. 6. szám.
- Szarka Klára: *Fotográfia nőnemben*, Budapest, Balassi Kiadó, 2002.
- Young, Iris Marion: *Justice and the Politics of Difference*, Princeton: Princeton University Press, 1990.